

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова****Навчально-науковий гуманітарний інститут****Кафедра журналістики, реклами та PR-технологій**

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

Оксана ФІЛАТОВА

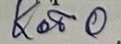
«__» червня 2025 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА**на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»****на тему: Публіцистика українських дисидентів**

Виконала: студентка групи 4561

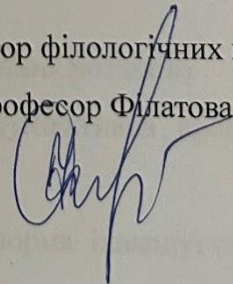
спеціальності 061 Журналістика

Кот Олена Олександрівна

Керівник: доктор філологічних наук,

професор Філатова О.С.

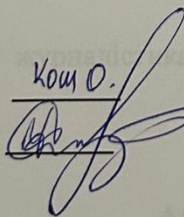
Миколаїв – 2025 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

п/п	Назва етапів роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Аналіз наукових та критичних джерел. Складання розгорнутого плану роботи	Лютий 2025	виконано
2	Написання вступу, розділу 1	Березень 2025	виконано
3	Написання розділу 2	Квітень 2025	виконано
4	Підготовка висновків, апробація результатів дослідження на конференції	Травень 2025	виконано
5	Оформлення роботи, подання документів на захист	Червень 2025	виконано
6	Подання кваліфікаційних роботи рецензенту для рецензування	Червень 2025	виконано
7	Попередній захист кваліфікаційної роботи	Червень 2025	виконано
8	Захист кваліфікаційної роботи	Червень 2025	виконано

Студентка

Керівник роботи

Кош О.

Кот О.О.

Філатова О. С.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Навчально-науковий гуманітарний інститут

Кафедра журналістики, реклами та PR-технологій

Спеціальність 061 Журналістика

Освітня програма Реклама і зв'язки з громадськістю

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Гарант освітньої програми

Філатова О. С.

«10» лютого 2025 р.

ЗАВДАННЯ**НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ**

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

студентці Кот Олені Олександрівні

1. Тема роботи: Публіцистика українських дисидентів
Керівник роботи: доктор філологічних наук, професор Філатова О.С.
Затверджено наказом ректора № 46 від «05» лютого 2025 року
2. Термін подання роботи: до 30.05.2025 р.
3. Вихідні дані по роботі: фахова література, матеріали конференцій, репозитарій університету
4. Перелік питань, що належать до розробки (найменування розділів)
Розділ 1. Українське дисидентство як соціально-комунікативна проблема: теоретичний аспект
Розділ 2. Публіцистика українських дисидентів як форма інакомудства та механізм активізації суспільного діалогу
5. Перелік презентаційних матеріалів виконаний в програмі Power Point
6. Дата видачі завдання 12.02.2025 р.

Анотація

У кваліфікаційній роботі досліджується суспільно-політичний та мовно-культурний дискурс українських дисидентів, сформований у публіцистиці другої половини 60-х років.

Проаналізовано самвидав М.Брайчевського, І.Дзюби, Є.Сверстюка, В.Чорновола та ін. З'ясовано, що національно-світоглядна публіцистика українських дисидентів зорієнтована на аналіз та осмислення проблем української мови, пошук національної ідентичності та формування українського культурного простору. Широко представлена в протестних документах, художніх та публіцистичних творах. Окрім політичного (проблеми десталінізації, гуманізації та демократизації життя) та правозахисного спрямування (становища індивіда в колективі, захист репресованої творчої інтелігенції) охоплює ряд проблем на культорологічному (знищення пам'яток національної культури, фальшування української історії) та мовному (критика русифікації, відмови від вивчення рідної мови) рівнях. В означеному контексті ключовим залишається національне питання.

Ключові слова: журналістика, публіцистика, дисидент, комунікація, самвидав, рух опору.

Annotation

The qualification work examines the socio-political and linguistic-cultural discourse of Ukrainian dissidents, formed in journalism of the second half of the 1960s.

The qualification work analyzed the samizdat of M. Braichevsky, I. Dzyuba, E. Sverstyuk, V. Chornovil, and others. It was found that the national-ideological journalism of Ukrainian dissidents is focused on the analysis and understanding of the problems of the Ukrainian language, the search for national identity, and the formation of the Ukrainian cultural space. Artistic and journalistic works are widely represented in protest documents. In addition to the political (problems of de-Stalinization, humanization and democratization of life) and human rights orientation (the position of the individual in the collective, protection of repressed creative intelligentsia), it covers a number of problems at the culturological (destruction of monuments of national culture, falsification of Ukrainian history) and linguistic (criticism of Russification, refusal to study the native language) levels. In the above context, the national question remains key.

Keywords: journalism, feature writing, communication, samizdat, resistance movement.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ I. УКРАЇНСЬКЕ ДИСИДЕНСТВО ЯК СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНА ПРОБЛЕМА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	9
1.1 Національно-світоглядна публіцистика як теоретична проблема журналістикознавства.....	9
1.2 Історіографія дисидентських комунікацій.....	15
1.3 Дисидентська публіцистика в Україні: від самвидаву 1960-х років до легальних виступів «періоду перебудови».....	21
РОЗДІЛ II. ПУБЛІЦИСТИКА УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ ЯК ФОРМА ІНАКОДУМСТВА ТА МЕХАНІЗМ АКТИВІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ДІАЛОГУ.....	33
2.1 Суспільно-політичний дискурс українських дисидентів	33
2.2 Проблеми української мови та культури в осмисленні дисидентів	46
ВИСНОВКИ	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена необхідністю аналізу та визначення особливостей публіцистичного дискурсу українських дисидентів, що сформувався в умовах тоталітарного політичного режиму та відображався в невідцензурних джерелах інформації другої половини 60-х – кінця 80-х років ХХ століття. Такий досвід є важливим у соціокомунікаційній парадигмі сучасної України, що в умовах російсько-української війни набуває особливого значення. Публіцистика «покоління незгодних», котрі відкрито виступали проти влади, зокрема її концептуальне наповнення актуалізує ціннісні орієнтації українського суспільства, в основі яких – суспільно-політичні орієнтири, національна ідея, історична пам'ять, утвердження національної сутності тощо. Окрім того осмислення викликів та перспективи розвитку повоєнної України роблять затребуваними прийоми та методи дисидентських комунікацій як ефективного каналу для дискусії та діалогу з владою.

Альтернативні в ідеологічному просторі потоки інформації, що несли не тільки нові відомості, знання, а й нові, національно зорієнтовані, цінності

та ідеї – це «модель півстолітнього національного інформаційного опору різним формам російської денаціоналізації та зросійщення України. Вагомість наукового вивчення комунікаційного досвіду цього покоління публічних інтелектуалів полягає у спроможності його парадигмальних пошуків української журналістики на сучасному етапі» [15, с.1].

Наразі в сучасному журналістикознавстві національно-світоглядна та суспільно-політична публіцистика учасників українського дисидентського руху як інформаційна платформа для вітчизняної медіагалузі не стала основою для системного та комплексного дослідження.

Мета дослідження полягає в осмисленні суспільно-політичного та мовно-культурно дискурсу українських дисидентів, сформованого в публіцистиці другої половини 60-х – кінця 80-х років XX століття.

Реалізація мети передбачає розв’язання таких *завдань*:

- ✓ визначити суспільно-політичні передумови виникнення дисидентського руху та дисидентської думки в Україні;
- ✓ розкрити специфіку дисидентської публіцистики як форми інакодомства та механізму активізації суспільного діалогу;
- ✓ з’ясувати мовно-культурну проблематику дисидентської публіцистики як специфічного журналістського тексту;
- ✓ охарактеризувати національно-світоглядний дискурс українських дисидентів.

Об’єктом дослідження є журналістсько-публіцистичний дискурс українських дисидентів, сформований у період самвидаву другої половини 1960-х років.

Предметом дослідження є суспільно-політичні та мовно-культурні ідеї українських дисидентів, висвітлені в національному інформаційному просторі другої половини 1960-х років.

Стан наукової розробки. Сучасні наукові дослідження проблем суспільно-комунікаційного дискурсу українських дисидентів зорієнтовані на вивчення самвидаву як початковій стадії інформаційної діяльності дисидентів

(О. Зінкевич, В. Кіпіані, О. Спанатій, Г. Почепцов), аналіз дисидентських комунікацій в Україні (Б. Захаров, О. Мельникова, О. Обертас) та концепції українського національного розвитку в публіцистиці шістдесятників (Н. Дзьомба, Я. Секо, Л. Тарнашинська) або спрямовані на вивчення доробку окремих представників покоління дисидентів (Ю. Залізник, Н. Лисенко, Т. Хоменко та ін.).

Методи дослідження. У роботі застосовано історичний метод, що дозволив з'ясувати причини зародження та умови перебігу журналістсько-публіцистичної діяльності українських дисидентів; аналіз текстів сприяв виокремленню у публіцистичному дискурсі важливих світоглядних ідей. Використано також низку загальнонаукових методів, як-от: спостереження, порівняння, синтез, аналогію тощо.

Практичне значення отриманих результатів. Кваліфікаційна робота може бути використана як історіографічне та соціально-комунікативне джерело під час вивчення історії української журналістики другої половини ХХ століття. Також може стати в пригоді у процесі осмислення соціально-політичної та мовно-культурної комунікації українських дисидентів в інформаційному полі України.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження представлено на VIII Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики» (4 квітня 2025 р., Миколаїв), I Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Журналістика і медіа в умовах цифрових трансформацій» (13-14 травня 2025 р., Миколаїв).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел (67 найменувань). Загальний обсяг дослідження становить 63 сторінки, з яких основного тексту – 53 сторінки.

РОЗДІЛ І

УКРАЇНСЬКЕ ДИСИДЕНСТВО ЯК СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНА ПРОБЕМА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

1.1 Національно-світоглядна публіцистика як теоретико-методологічна проблема журналістикознавства

Публіцистика, яка виникла задовго до зародження періодичної преси, функціонує сьогодні переважно в системі масової комунікації як один із дуже важливих потоків журналістської інформації. Активізація публіцистики або, за влучним висловлюванням А.Погрібного, слова «прямої дії» пов'язана зі зламно-критичною ситуацією в соціумі, із загостренням кризи в системі влади, що не здатна чи не бажає її розв'язати. Важливим також є фактор часу, який відіграє вирішальну роль. Чекати, коли подія буде «відлита в бронзі високої літератури» не можливо [...] час не терпить, треба негайно сказати читачеві те, чого він, можливо, не помітив [...], треба пробити сполох, включити дзвони гучного бою», справедливо зауважує журналістикознавець Д. Прилюк [48, с.39].

Публіцистика як особливий тип творчості стала органічною складовою для кожної з сучасних літератур. У «суспільно-культурній ситуації на взріз української вона впродовж віків набуває актуалізації, перманентна непослаблюваність якої й виводить цей пласт на рівень розпізнавальних, визначальних прикмет української літератури на тлі інших літератур тощо» [45, с.38].

Пошук ефективних засобів впливу на формування свідомості народу завжди був першочерговим завданням письменницької публіцистики, що власне підтверджується історичним розвитком українського письменства. Починаючи з XI – XII століття, коли київські книжники створили низку текстів

національно-світоглядного значення – «Повість минулих літ» Нестора-літописця, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», що справедливо вважаються предтечою національно значущої публіцистики.

Промовистим свідченням вагомості національного чинника при оцінці тогочасної ситуації на українських теренах кінця XVI – початку XVII століття стала полемічна публіцистика І. Вишенського («Послання до єпископів»), Г. Смотрицького («Ключ царства небесного»), М. Смотрицького («Апологія»), К. Саковича («Собор Київський схизматичний»). Осмислюючи проблемні питання конфесійної боротьби між католицькою та православною церквами, виступаючи проти римо-католицької експансії, українські полемісти захищали православну віру від знищення, а народ – від ополячування.

Публіцистика XIX століття, представлена текстами М. Костомарова, П. Куліша, Б. Грінченка, М. Драгоманова, І. Франка та ін., розглядаючи проблеми соціального та національного визволення, політичної свободи та духовності народу, формувала національну свідомість українців. На зламі двох століть саме у публіцистиці обґрунтовується ідея державної незалежності України, досить яскраво продемонстрована у творчості

С.Бачинського і М.Міхновського. У процесі визвольних змагань 1918–1921 років і після їх трагічної поразки з'явилась ціла когорта українських публіцистів різних політичних відтінків. У центрі публіцистичної думки М. Грушевського, С. Єфремова, С.Петлюри, В.Винниченка, Є.Маланюка, Ю. Липи, Д. Донцова спостерігається більш радикальний підхід до створення самостійної Української держави, толерування більш рішучих методів боротьби.

Публіцистика українських дисидентів (І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Чорновола, В. Марченка та ін.), яких Д. Павличко називав «політичними романтиками (порівняно з ідеологічними теоретиками початку ХХ століття), продовжувала демонструвати вірність національному світорозумінню, національній ідентифікації та організації українського громадянського суспільства.

Сучасні вітчизняні дослідження в галузі теорії публіцистики однастайні в питанні щодо спорідненості публіцистики з літературою і з журналістикою, хоча категорично не визначають її окремим журналістичним сегментом. Водночас А. Погрібний вважає, що «публіцистика «взагалі» – це вид журналістики, але якщо вона письменницька, то це той різновид, який перебуває на межі власне публіцистики й літератури і який абсорбує певні якості їх обох [45, с. 39].

Попри позитивну відповідь І. Михайлина, проголошену в доповіді «Чи є публіцистика журналістикою?» на Міжнародній науково-практичній конференції «Стандарти журналістики та професійної освіти в період суспільних трансформацій (до 60-річчя факультету журналістики Львівського університету)», погляди українських науковців суттєво різняться.

Простежується тенденція, коли теоретичні праці з проблематики публіцистики належать дослідникам у галузі журналістики та характеризуються більшою увагою до архітекτονіки тексту, ніж до поетики. І навпаки: спостерігається зацікавлення літературознавців фабульною структурою публіцистичного твору, жанровим синкретизмом,

зображально-виражальними засобами тощо. Дискурсивний підхід викликає питання співвідношення логіко-понятійних і конкретно-образних засобів вираження у структурі публіцистичному тексту. Різноманітні погляди дослідників і на проблему кореляції «автор – адресат» в соціокультурному комунікаційному просторі.

Перше тлумачення «світоглядкової публіцистики» запропонував М. Шлемкевич у статті «Новочасна потуга (Ідеї до філософії публіцистики)». Не поставивши собі за мету визначити родові та видові особливості публіцистики, він вказав на світоглядність як на визначальну її характеристику, її природу. На думку М. Шлемкевича, світоглядними є не лише великі за обсягом публіцистичні тексти, що «стоять уже на межі філософії» [67, с. 115], а й публіковані у пресі матеріали певного типу. Журналістика є «...її сьогочасним головним предметним виразом...» [67, с. 109]) або технічно спрощеним засіб передачі публіцистики.

Зацікавлення публіцистикою як науковою проблемою українського журналістикознавства припало на другу половину XX століття. До питань теорії публіцистики в цей період звералися В. Здорова, Ю. Лазебник, Д. Прилюк, В. Рубан та ін. У межах ідеологічних норм увага радянських теоретиків зосереджена на специфіці відображення в публіцистиці, що сконцентрувалася в основному на суспільних проблемах та формуванні суспільно-політичної культури народу.

Водночас важливим є формулювання дефініцій публіцистики українських журналістикознавців (Л.Василик, В.Здорова, Й.Лось, І. Михайлин та ряд інших), у яких йдеться про два публіцистичні пласти. Наприклад, В. Здорова твердить, що «...публіцистика – це твори, в яких оперативно досліджуються й узагальнюються з особистих, групових, державних, загальнолюдських позицій актуальні факти та явища з метою впливу на громадську думку, суспільну свідомість, а відтак на соціальну практику» [23, с.230].

Власне формулювання терміну науковець подає із суттєвим застереженням: йдеться про публіцистику у «вузькому, професійно-журналістському значенні слова» [23, с. 226], під якою розуміє статті, коментарі, нариси, памфлети, фейлетони та інше. У широкому значенні слова, на думку дослідника, основу публіцистики становлять тексти, що «стоять уже на межі філософії» [67, с. 115], у центрі уваги яких – «вічні проблеми» духовності й моралі.

Публіцистика у професійно-журналістському значенні слова характеризується певною сукупністю ознак, серед яких Н.Желіховська і А.Волобуєва [18, с. 50] називають:

- ✓ суспільну значимість на рівні проблематики;
- ✓ практичну цілеспрямованість на рівні ідеї, узагальнюючого висновку;
- ✓ документальну точність на рівні фактів і явищ;
- ✓ доступність для масової аудиторії на рівні образності тексту.

На сучасному етапі пласт попередніх досліджень доповнюють наукові розвідки журналістикознавців: Л. Василик, Н. Дзьомби, М. Житарюк, Й. Лося, І. Михайлина, М. Титаренко та багатьох ін. Так, Й. Лось подає визначення публіцистики в журналістиці: «Публіцистика – словесна й візуальна сфери моделювання свідомості, вияв динамізму людського духу, політичне й морально-філософське освоєння історії та актуальної суспільної практики, всеохопний засіб формування особистості, площина зазначення вартостей та інтересів людей, соціальних груп і націй, втілення їх культурної ідентичності» [36, с. 24].

Більшість українських науковців сходяться на думці, що об'єктом публіцистики є людина та її зв'язок зі світом. А отже, реальна дійсність у всіх взаємозв'язках: політика, економіка, мораль, право, духовність тощо. Предмет публіцистики, вважає В. Здоровега, це «...насамперед соціальні стосунки між людьми, соціально-політичний, людинознавчий аспект виробничих, економічних, морально-етичних, мистецьких і всіляких інших

явищ...» [23, с. 228]. Дослідник звертає увагу на відносну самостійність підходу до життя в публіцистиці, який відрізняється від наукового і зближується з художнім. Завдання публіциста полягає у визначенні причинно-наслідкових зв'язків виникнення та функціонування актуальних фактів, явищ, подій; з'ясуванні загальних тенденції розвитку. Важливим є системний аналіз та прогнозування, здатність конструктивно розв'язувати актуальні проблеми суспільного буття, екстраполювати досвід минулого на сучасні процеси, передбачати перспективу майбутнього тощо.

Отже, своєрідність і структура змісту – те, що суттєво виділяє публіцистику з-поміж інших потоків журналістської інформації і зближує її з наукою, політологією, соціологією, філософією. Іноді настільки, що вони зливаються. Ймовірно, в цьому є пояснення, що сьогодні найбільш популярні в Україні публіцисти – це політологи, соціологи, письменники, філософи. Загалом, люди, які вміють фахово аналізувати дійсність, за словами бачать реальні враження та володіють відповідною методикою дослідження соціальних явищ. Тобто ті, хто не тільки добре пише а й своєрідно мислить – документально точно, політично гостро, практично цілеспрямовано, доступно для широкої аудиторії.

М.Титаренко вважає [59], що вказані визначення Й. Лося і В.Здоровеги демонструють т. зв. внутрішню публіцистичну градацію у журналістиці: «світоглядна (теоретична) публіцистика – описова (практична) публіцистика», яка, зрештою, є власне публіцистикою та аналітичною публіцистикою. Разом із тим дослідниця переконана, що «...феномен публіцистики складно вмістити в одну-єдину наукову формулу, яка так чи інак відіграватиме роль прокрустового ложа» [60, с. 49]). Систематизуючи наукові позиції попередників, дослідниця пропонує розрізняти:

- ✓ художню публіцистику (публіцистику як сферу літератури);
- ✓ світоглядну публіцистику (публіцистику як сфера філософії, релігії, науки);

- ✓ т. зв. газетну/журнальну, теле-, радіопубліцистику (публіцистику як сферу журналістики) [60, с. 46].

Прикметно, що М. Титаренко крім «світоглядної публіцистики» виокремлює «ідеологічну публіцистику», що багатьма ознаками нагадує світоглядну, та суперечить в основному: вона не формує світогляд, а прищеплює його. На думку дослідниці [59], світоглядна публіцистика зорієнтована на ведення діалогу з мислячим читачем, стимулює до роздумів, а не насаджує авторську позицію, прагне консолідувати суспільство на основі спільних колективно напрацьованих векторів світорозуміння, а тому виходить не індивідуалістичних, а з групових національних і загальнолюдських мотивів.

М.Титаренко діалогізує Л.Василик і М. Житарюк. Так, Л.Василик вважає національну ідентичність одним із вагомих «ідейних складників» [8, с. 42] «концептуальної» світоглядної публіцистики. «Публіцистику такого роду» визнає «явищем української журналістики, журналістським феноменом, метажурналізмом, макротекстом національного буття за різних історико-культурних обставин» [8, с. 47]. Національно-світоглядну публіцистику М. Житарюк порівнює з «журналістикою найвищого ґатунку в окремо взятій країні» [19, с. 25].

Загалом, українські журналістикознавці схилиються до спільної думки, що інформаційному просторі України повинні плідно, в органічній єдності функціонувати як інформаційна, так і аналітична журналістика, щоб усупереч агресивному, антигуманному «руському миру» збудувати «Український світ», фундаментом якого буде національна ідентичність» [32, с. 204]. Водночас констатують, по-перше, прикрий факт стрімкої еволюції української журналістики до чужого їй зарубіжного варіанту, який відкидає світоглядність задля поінформованості – нерідко сенсаційного характеру; по-друге, «деградацію журналізму як світотворчої професії» [59, с. 126].

Отже, історія журналістики, літератури, політичної думки, аналіз праць чи принагідних висловлювань, присвячених публіцистиці, переконує в тому,

що цим словом, принаймні в Україні, прийнято називати хоч і близькі, та все ж не тотожні явища. Термін «публіцистика» трактують у широкому значенні як будь-який публічний виступ на актуальну суспільно-політичну тему, і в цьому значенні термін публіцистика охоплює майже усі журналістські твори і навіть виходить за межі журналістики, включаючи цілу низку усних та письмових виступів аж до творчості давньогрецьких ораторів. У вузькому значенні публіцистика – це своєрідний вид літературної творчості, або, як вважають журналістикознавці (Й.Лось, В. Здоровега, М.Титаренко та ін.), один із потоків журналістської інформації, з певними, властивими їй особливостями і внутрішніми закономірностями .

1.2 Історіографія дисидентських комунікацій

Історіографія дисидентських комунікацій складає доволі потужний комплекс текстів наукового і популярного характеру, що містять тлумачення знакового в Україні другої половини ХХ століття суспільно-політичного феномену. Дисидентство як форма інакодумства розглядається в комплексі або як окреме явище науковцями з різних галузей знань: історії, політології, соціології, літературознавства, журналістикознавства, філософії, психології, культурології. Однак першість в осмисленні комунікаційної складової належить історичній науці. Загалом, за кілька десятиліть комунікація «руху опору» ставало об'єктом як зовнішнього наукового аналізу, так внутрішнього мемуарного вивчення.

Сучасні науковці вважають, що основу загальної історіографії становлять інформаційні джерела такого плану, як історичний підхід, літературознавчий підхід та комунікаційний підхід. Однак, зважаючи на мету та завдання нашої кваліфікаційної роботи, основну увагу зосередимо на рівні наукової вивченості дисидентських комунікацій.

Комунікаційну функцію генерації «незгідних» дослідники вивчали або в загальних межах історії журналістики та публіцистики, хоч й без спроб осмислити в її хронологічній протяжності, часом виходячи за межі

журналістичного дослідження (Л.Василик, С.Гришина, Н.Дзьомба, Ю.Зайцев, О. Зарецький, Г. Касьянов, О.Мельникова, Г. Почепцов, Я.Секо та ін.). Об'єктом аналізу ставали певні складові публіцистичного доробку окремих представників покоління дисидентів (О.Гандзій, Л. Лисенко, Н.Сидоренко, О.Спанатій та ін.).

Так, О.Зарецький ґрунтовно вивчав дисидентську публіцистику в Україні, зокрема офіційний та альтернативний дискурси в широкому контексті радянської відлиги та періоду перебудови 1980-х років. Характеризуючи радянську пресу, дослідник звертає увагу на те, що «офіційний дискурс був тавтологічним щодо авторитетного офіційного дискурсу, повторюючи його з певною закономірністю» [20, с. 66]. В ідеологічній системі координат журналістика була наскрізь тематично та стилістично цензурована. Діяльність журналістів обмежувалася не тільки тим, про що і як писати, але й тим, про що писати було заборонено.

Про специфіку публіцистичного розвитку 1980-х років писав В.Шкляр у дослідженні «Публіцистика і художня література: продуктивно-творча інтеграція», звертаючи увагу на те, що взаємовплив і взаємопроникнення видів і жанрів літератури – художньої, документальної та мемуарно-автобіографічної – виразно відчутні в публіцистиці. В дисертації «Етичний інтелектуалізм публіцистики Івана Дзюби та Вацлава Гавела» Ю. Залізняк характеризує публіцистику та етичний інтелектуалізм як джерела зародження й розпаду ідеологічно-суспільних конструкцій.

На світоглядних засадах українських публіцистів зосереджують увагу Л.Василик («Світоглядна публіцистика сучасних літературно-художніх видань: концептосфера національної ідентичності»), С.Гришина («Українська публіцистика 60-х і 90-х років XX століття в контексті національного відродження (ідеї і тенденції)»), Н.Дзьомба («Проблеми національної ідентичності українців у публіцистиці шістдесятників»), М. Житарюк («Національно-світоглядна журналістика як перспективний напрям в умовах глобалізації»). Глибока аналітика, системний підхід та

широка джерельна база дали можливість сучасним дослідницям зробити глибокі концептуальні висновки щодо специфіки «національної журналістики бездержавної нації» (вислів М.Житарюк).

Світоглядну публіцистку як «модель півстолітнього національного інформаційного опору різним формам російської денаціоналізації та російщення України» розглядає у своїх дослідженнях Н.Дзьомба [15; 16; 17]. Дослідниця акцентує увагу на ціннісних орієнтирах публіцистів. Н.Дзьомбі вдалося розкрити особливості національно-світоглядної публіцистики як типу журналістських текстів в історії української преси, розглянути процес комунікаційної діяльності шістдесятників та простежити еволюцію політичної думки шістдесятників як систему їхніх державотворчих координат. Загалом, з'ясувати роль інформаційної діяльності шістдесятників (середина 1960-х – кінець 1980-х років) у формуванні громадської думки співвітчизників та світової спільноти.

С. Гришина, досліджуючи українську публіцистику 1960-х і 1990-х років, розглядає світоглядні засади публіцистів та характеризує тенденції лібералізму, гуманізму, моралізму, патріотизму, космізму і культуротворчості в їх творах. На прикладі матеріалів, що друкувалися в самвидавному часописі «Український вісник», звертає увагу на ув'язненнях та перебуванні дисидентів на засланні «для показу ідейних переконань згаданих митців слова» [12, с. 35].

На матеріалі творів, надрукованих на шпальтах періодичних видань «Київ» і «Вітчизна», Н.Желіховська осмислює концептуально-тематичні особливості української публіцистики другої половини 80-х років ХХ століття в інформаційному просторі та медіасфері України. Дослідниця здійснила ґрунтовне вивчення проблемно-тематичних та ідейних аспектів публіцистики хронологічно означеного періоду, виявила особливості інтерпретації поняття правдивості та специфіку висвітлення питання української національної ідентичності тощо.

О.Рарицький, аналізуючи жанри художньо-документальної прози українського шістдесятництва (мемуари, записки, автобіографія, епістолярій, щоденники, есе та ін.), підкріплює свої міркування текстами авторів самвидаву та дисидентського руху Івана Дзюби, Ігоря Калинця, Ірини Стасів-Калинець, Богдана Гориня, Михайла Гориня, Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Надії Світличної, Леся Танюка, В'ячеслава Чорновола, Миколи Плахотнюка та ін. Доробок «протестного літературного покоління 1960-х років», які кинули виклик авторитарній радянській системі, учений характеризує як літературу non-fiction, нефікційну прозу, інтерв'ю з шістдесятниками – як автобіографічний документ.

Глибоко досліджує публіцистику самвидаву українського шістдесятництва, зокрема Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Володимира Мороза, Михайла Осадчого, В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка, братів Михайла та Богдана Горинів журналістикознавиця Л.Василик. На думку дослідниці, вони формували духовну альтернативу тоталітарній системі СРСР, а нелегальні часописи відобразили національно-духовні пошуки українських дисидентів, зокрема інтелігенції.

Націєтворча світоглядна публіцистика в дискурсі тогочасних літературно-художніх газет та журналів (1980 – 1990-х рр.), вважає Л.Василик, відображала питання самовизначення народу і перспектив розвитку України. На думку авторки, дисиденти започаткували дискурс української незалежності та самостійності, з чим пов'язано створення Народного руху України і товариства «Меморіал» [9, с. 4].

О. Спанатій у праці «Український самвидав 1960 – 80-х років: сегмент неперіодичних видань» визначає передумови виникнення та етапи розвитку самвидаву 1960–1980-х рр., характеризує типологічно-тематичний аспект українського самвидаву, визначає особливості редакційної підготовки, виготовлення та розповсюдження різних видів видань. На думку журналістикознавця, українським самвидавом варто вважати «стихійний

суспільний інститут, який діяв в УРСР в 1960–80-х роках, обмежуючись територіальним критерієм» [55, с. 42].

Автор виділив чотири періоди розвитку українського самвидаву:

- ✓ перший період 1960 – 1963 роки;
- ✓ другий період –1964 –1965 роки;
- ✓ третій період –1966–1975 роки;
- ✓ четвертий період –1976–1987 роки.

Науковець також запропонував типологію документів українського самвидаву 1960 – 1980-х років. Зокрема за типологічною характеристикою він виокремлює громадсько-політичні (87, 22 %), літературно-художні (6,63 %), офіційні – (4,21 %), довідкові – (1,29 %), наукові – (0,65 %) документи, де більшість досліджуваних матеріалів становлять громадсько-політичні. Документи громадсько-політичного спрямування автор дослідження поділив на дев'ять видів: статті, листи, заяви, клопотання, скарги, пояснювальні записки, публічні виступи, щоденники, протести. За періодичністю – на неперіодичні, серіальні документи (періодичні, продовжувані). Серіальні документи за інформаційною ознакою –на газети, журнали, бюлетені.

До питання географії та способів поширення самвидаву зверталися О.Бажан (стаття «Самвидав як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну») і О. Зінкевич («Як діставався «самвидав» на Захід»). Так, голова видавництва «Смолоскип» О.Зінкевич розповідає про кілька шляхів отримування самвидаву. «Перший, ...перевірений спосіб – це були українські комуністи з Канади», які приїздили на курси української мови. До складу таких груп включалися кілька «своїх». «Одержавши твори самвидаву, вони ті плівки впили в багаж комуністів, яких майже не контролювали митники-кагебісти, перевозили за кордон [...] Другий спосіб – це спорт. Ми на Заході почали боротьбу за окрему, самостійну участь України в Олімпійських іграх. Ця боротьба була також прикриттям для отримування самвидаву, який перевозили на Захід спортсмени [...] Інший спосіб – це Болгарія. В Болгарії нам вдалося при допомозі Олеся Бердника і його доброго

приятеля В.В. наладнати контакт з болгарськими підпільниками, які працювали на митниці і переносили наш самвидав повз всі митні контролі. Ще один спосіб – це українські моряки. Ми мали добре перевірений пункт у місті Копенгагені» [24].

Один із упорядників Енциклопедичного довідника «Рух опору в Україні: 1960 – 1990-ті рр.» М. Ільницький, розглядаючи у статті «Трибуна задротяної літератури!» український самвидав 1960 – 1980-х років, характеризує означений феномен «як ланку в історичному процесі, зокрема бачити в ньому розвиток традицій національної журналістики, що відроджувалися у формі, продиктованій конкретними суспільно-історичними обставинами» [25, с. 123].

Самвидавний період публіцистичної діяльності дисидентів детально розглядає в монографії «Український самвидав: літературна критика та публіцистика 60-72-х рр.» О. Обертас. Автор досліджує насамперед літературний та політичний самвидав та розглядає в цих межах публіцистику. Дослідник також визначив проблематику самвидавних публіцистичних й літературознавчих творів, охарактеризував суспільно-політичні причини еволюції українського літературно-критичного й публіцистичного самвидаву. Універсальність явища вчений пояснює обумовленою взаємодією та взаємовпливом літературознавства, історії, психології, політології, мовознавства, культурології та суспільствознавства.

У праці О.Обертаса на широкій джерельній базі показані умови підготовки та поширення самвидавних матеріалів, систематизується їх тематичний пласт (питання мови, культури, освіти, правозахисту, свобод громадян). Учений також аналізує перші антології шістдесятників, зокрема виокремлює політичну публіцистику В.Мороза.

Самвидав став об'єктом детального вивчення Я.Секо, якому вдалося визначити генезу українського самвидаву («Коли і як виник «Самвидав», «Витоки українського самвидаву», «Український самвидав першої половини 1960-х рр.» та ін.). Публіцистичні твори українського самвидаву дослідник

розглядає як фрагмент дискусії між владою й частиною інтелігенції («Суспільно-політичний дискурс українських шістдесятників»). Науковець приходить до висновку, що «публіцистика шістдесятників є відображенням тієї дискусії на яку погодилася влада в середині 1950-х рр., намагаючись встановити нові відносини між собою і суспільством. Спроба долучити найактивніших членів суспільства до вироблення рішень державного значення, без сумніву, надала б радянському суспільству нових імпульсів. Однак, вже вкотре в історії саме влада першою відмовилася від діалогу, і тим самим створила передумови для власної консервації. Цей упущений радянською владою шанс інтегрувати в себе молоді інтелектуальні сили сприяв поступовому виснаженню не тільки влади, але й системи в цілому» [51].

1.3 Дисидентська публіцистика в Україні: від самвидаву 1960-х років до легальних виступів «періоду перебудови»

Розпочата М.Хрущовим т.зв. «відлига», відправною точкою якої був відомий виступ М. Хрущова на XX з'їзді КПРС у 1956 році, стала першим поштовхом до розкріпачення суспільної свідомості. Процес «десталінізації шляхом посиленої ленінізації» дещо розширив ідеологічні рамки, збільшив кількість доступної інформації, легалізувавши певну частину культурних надбань та історичних подій. Послаблення ідеологічного тиску дало можливість розвинутися цілій генерації українських інтелігентів, згодом названих «шістдесятниками». Прикметно: творча молодь була зразковим продуктом радянської системи освіти й мала всі перспективи зробити багатообіцяючу кар'єру.

Згодом за рішуче неприйняття пануючої ідеології багато з них перейшло в «дисиденство», стали носіями нових ідей, демократичних цінностей і смислів, а також альтернативними до офіційної інформаційної системи інтерпретаторами фактів. Це була велика національно свідома самобутня генерація, окрема культура в українській історії, кардинальний

поворот до нового осмислення світу й людини, до аналізу національних джерел, духовності народу, його культури та мови. Шістдесятники стали «тими, хто першими вітали зміни в руслі десталінізації – демократизацію в партійному та суспільному житті, звернення до законності в правоохоронній сфері, дозвіл на свободу в творчості тощо» [51].

Водночас, варто зауважити, що «шістдесятництво» не було однорідним явищем. Серед представників покоління були ті, хто погоджувався на співпрацю із владою, були й ті, хто дотримувався мовчазного протесту. Як справедливо зауважує Г.Касьянов, характер української інтелігенції проявлявся у зразках «подвижницького служіння народу і не менш вражаючих

зразках конформізму і пристосовництва», коли вона була одночасно джерелом цікавих і конструктивних суспільно-політичних ідей, та середовищем виникнення політичного екстремізму й реакції [27, с. 3].

Відтак, друга половина 50-х – початок 60-х років ХХ століття ознаменувалися як етап формування покоління нової інтелігенції, яке страху перед радянською владою не мало. Це було покоління «інакомислячих вільнодумців» (Н.Дзюмба), «медіа-людей» (Г. Почепцов), «інтелектуальних координаторів» (О. Забужко), які «демонстративно переносили у сферу офіційної публічності правила, прийнятні виключно для сфери приватнопублічної» (В. Воронков). Як писав Валентин Мороз, «молоді гвинтики» були не знайомі з жахом своїх батьків, а отже, «дивилися на догми з точки зору мовчазного скептицизму і непомітно пересувалися на рейки мовчазної опозиції» [42, с. 51].

Предтечею українських шістдесятників автор статті «Шістдесятники: звідки вони?» О.Мусієнко вважає студента-журналіста Київського університету Бориса Мар'яна, який у рукописній «Програмі-мінімум» (1956 р.) виклав перелік пропозицій реформування радянського суспільства, складений на основі обговорення проблеми у студентському середовищі.

Нове покоління, чимало з яких через певний час склало ядро дисидентського руху, розпочало свою діяльність у київському Клубі творчої молоді. Творча молодь, яка навчалася або працювала переважно в Києві та Львові, хоч і походила з різних частин України, сформувала основу національно-патріотичних сил. Це були абсолютно різні люди із різними поглядами, у кожного були свої причини бути незгодним із тоталітарним режимом. «Дух національного відродження, оновлення естетичних форм, творчий експеримент та пізнання власної історії, культури, спротив офіційній системі пошанування видатних діячів літератури та мистецтва, самоосвіта та пізнання європейської та світової культури, особливо модерних філософсько-естетичних явищ і процесів – це передусім визначало зміст і характер київського Клубу Творчої Молоді, згодом львівського, дніпропетровського, одеського...» [58, с. 7].

Опозиційний пафос шістдесятників – талановитих публіцистів, поетів, письменників, перекладачів, істориків – на ранньому етапі фокусувався не на політичних подіях, не на питанні про відділення України від СРСР, а на спробах влади повернути жорсткий ідеологічний контроль над культурою. Вони сподівалися на лібералізацію режиму, сповідували цілком щирі наміри до утвердження права людини на вільний саморозвиток, унікальність, на особисту гідність та національну свободу, на право розмовляти й навчатися рідною мовою, сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної. Загалом, бути господарем власної долі та власного життя.

Світоглядний конфлікт між владою інтелектуальна молодь перевела в публічну площину. На офіційних та неофіційних заходах обговорювали національні питання, звучали численні звернення громадськості до влади з приводу національної, релігійної дискримінації або упередженості. Саме там прозвучали думки й ідеї, які отримали своє оформлення в публіцистиці.

Позиція влади стосовно шістдесятників, які ставили питання про вирішення національної проблеми в складі Союзу, мала двоякий характер. Спочатку була спроба «батьківської опіки» над найактивнішими членами

суспільства, спроба налагодити діалог, який ніколи не відзначався рівністю опонентів, або, швидше, наштовхнути на правильний ідеологічно вивірений курс. Як зазначають сучасні науковці (Є.Захаров, Г.Касьянов, Я.Секо), влада не просто намагалася будь-що заткнути рота, ліквідувати інакомислення, але й робила спроби дати обґрунтовану ідеологічну відповідь. Отже, першою відмовилася від діалогу і тим самим створила передумови для поступового самознищення, яке й було реалізоване розпадом країни в 1991 році.

Правозахисник Є.Захаров вважає, що молодь «викликала співчуття... у частини української партійно-державної номенклатури, можливо, тому до 1965 вони не піддавалися кримінальним переслідуванням, а багато хто з них робили успішну кар'єру... [...] влада терпіла покладання квітів до пам'ятників Шевченка, що стали традиційними. Ці зустрічі, що проходили 22 травня в різних містах України, стали щорічними маніфестаціями національного дисидентства. У Києві в цей день звичайно збиралося декілька сотень людей, співали пісні, читали вірші. Влада обмежувалась адміністративними засобами і погрозами активним учасникам [...]. У 1967 вони спробували було зірвати зустріч, але наткнулися на завзяте протистояння тих, що зібралися, і відступили. Для порівняння, аналогічні збори в пам'ять євреїв, розстріляних нацистами в Бабиному Яру в 1941 (у цих зборах також брали участь багато відомих «шестидесятників», зокрема, Іван Дзюба) викликали набагато різкішу реакцію київської партійної влади» [22, с.51]

Ідеологічний і адміністративний тиск на радикальну частину шестидесятників не давав результату, і влада перейшла до репресій, переслідуючи, проводячи сфабриковані судові процеси, використовуючи проти незгідних каральну психіатрію тощо. Тим більше, що для цього в СРСР вже було сформовано законодавче поле. Так, у 1958 році прийнято закон «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», що визначав кримінальну відповідальність за низку злочинів проти держави, зокрема за «антирадянську агітацію та пропаганду». Кримінальний кодекс УРСР передбачав покарання за поширення «антирадянської агітації та пропаганди»

(заперечення радянської влади, пропаганда та агітація на користь «ворогів радянського народу») у вигляді позбавлення волі від 6 місяців до 7 років, а також заслання до 5 років.

У серпні-вересні 1965 році в Києві, Львові, Одесі, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Феодосії відбулися перші арешти дисидентів. Загалом, було заарештовано понад 20 представників української інтелігенції (поета Івана Світличного, керівника Клубу творчої молоді «Пролісок» у Львові Михайла Гориня і його брата працівника Львівського музею українського мистецтва Богдана Гориня, літературну редакторку Львівського обласного архіву Мирославу Зваричевську, викладача кафедри журналістики Львівського університету Михайла Осадчого, працівника Тернопільського краєзнавчого музею Іерету Герету, студента Київського медичного інституту Ярослав Геврича, філолога з Одеси Святослава Караванського, завідувача кабінету франкознавства у Львівському університеті Михайла Косіва та багатьох ін.), які публічно виступили проти політичних репресій.

Після першої хвилі арештів влада вдавалася до прямих репресій тих шістдесятників, чия діяльність вийшла за межі тоталітарної держави та набула міжнародного розголосу або до членів підпільних організацій, які намагалися боротися з комуністичним режимом. Із ними система розправлялася набагато жорстокіше, ніж із шістдесятниками.

Так, приводом до арешту та ув'язнення В.Чорновола стала публікація на Заході (в 1968 році вийшло англійське видання, 1974 року – французьке) його книжки «Лихо з розуму», в якій подавалися біографічні довідки про 20 українських політв'язнів першої хвилі репресій, їхні листи, звернення, літературні та художні твори; В.Мороза – за радикальний виступ проти радянського режиму та участь у підпільній націоналістичній організації, яка готувалася до збройної боротьби проти комуністичного режиму.

Арешти дисидентів викликали великий резонанс в Україні. Як згадував В.Мороз, «за задумом, суди повинні були залякати і заморозити рух, як і на початку 30-х років. Вийшло навпаки: арешти і суди 1965 – 1966 років вперше

показали всім, «скільки нас є» і хто ми. Справді, ці процеси були своєрідним парадом шістдесятників на очах України і всього світу [...] Найбільшим сюрпризом минулого десятиріччя було те, що арешти 1965 року не загальмували, а прискорили українське відродження. Ера великого страху минула. Арешти не налякали, а викликали велику зацікавленість не тільки на Україні, але й в усьому світі» [42, с. 80].

На початку 1970-х років відбулась друга хвиля арештів, яка стала загальноімперською акцією. Були заарештовані відомі українські дисиденти: у Києві – І.Дзюба, З.Антонюк, Л.Плющ, подружжя Надія та Іван Світличні, Є.Сверстюк, В.Стус та інші; в Одесі – С. Караванський; на Київщині – Д.Шумук, у Львові – І.Гель, М.Осадчий, І.Калинець, В.Чорновіл, С.Шабатура; І.Кравців та А.Здоровий – у Харкові; в Івано-Франківській області – В.Романюк, М.Холодний, Ю.Шухевич. Всі вони були засуджені за «політичними» статтями: отримали ув'язнення в таборах суворого режиму, а потім 5 років заслання. Тих, хто не давав показів проти заарештованих і виявляв найменші ознаки співчуття до них, відправляли до психлікарень.

Хто хотів уникнути покарання, змушений був каятися, писати доноси на колишніх друзів – «українських буржуазних націоналістів» (І.Дзюба, Л.Селезненко, З.Франко, М.Холодний). Хтось не витримував і накладав на себе руки (Гр.Тютюнник), хтось ішов у «внутрішню еміграцію» (Л.Костенко, М.Коцюбинська, В.Шевчук) або виїздив у Росію (Л.Танюк, П.Мовчан).

У кінці 1970-х – на початку 1980-х – третя хвиля, також пов'язана з боротьбою з «рухом опору» (вислів Г.Касьянова). Більшість із дисидентів були засуджені до тривалих термінів ув'язнення в таборах суворого режиму за розповсюдження самвидаву та «антирадянську націоналістичну пропаганду й агітацію». В цей період в Україні сталися таємні вбивства української художниці-шістдесятниці, однієї з лідерок руху опору Алли Горської, композитора, автора культових українських пісень Володимира Івасюка.

Тоді ж була розпочалася практика фабрикування кримінальних справ: за опір представникам влади, за дармоїдство, за зґвалтування, за хуліганство тощо. Крім судових репресій, тоталітарна система щодо інакодумців застосовувала більш м'які позасудові методи впливу та покарання – так звану «профілактичну роботу» серед тих, хто «випадково потрапив на ворожий шлях» (зустрічі зі співробітниками радянських спецслужб, звільнення з роботи або пониження на посаді, суворі догани на роботі, виключення з комсомолу / партії тощо).

Термін «дисидент» був введений у вжиток в 1960-і роки для позначення представників опозиційного руху в СРСР та країнах Східної Європи, яке не намагалося боротися насильницькими засобами проти радянського ладу та марксистської ідеології. На думку сучасних дослідників, в Україні дисидентський рух був найсильнішим порівняно з іншими республіками колишнього СРСР. «Про це свідчить багато даних, зокрема і спогади дисидентів. Іван Гель розповідає: «Я приїхав до Мордовії в так званий посьолок Явас-11 ... табір, який нараховував біля 2000 чоловік, 950 там було українців» [22, с.312].

Історик О.Бажан під «дисидентством» називає сукупність філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства [2, с. 30]. Український національний дисидентський рух Б.Захаров характеризує як «рух за національне визволення», який «фактично не припинявся з кінця Другої світової війни» [21].

Оскільки поняття «дисидент» вживалося до всіх учасників опозиційного руху, то сучасні дослідники його часто застосовували як синонім до «опозиціонер», «учасник опозиційного руху» (Л.Ведмідь, В.Цупяк), «інакомислячий» (Ю.Курносів), «правозахисник» (Я.Грицак) або учасник «руху опору» (Г.Касьянов). Прикметно, що сучасний історик Я.Грицак, говорячи про відкрите протистояння з системою, використовує

термін «дисидентство», що асоціюється в його інтерпретації з «правозахисним рухом», а протистояння з владою кінця 50-х – середини 60-х років XX століття називає «опозиційним рухом» [11, с. 282-295]. Зазначені терміни передбачають практично всі прояви незгоди, що мали місце в радянській тоталітарній системі: шістдесятництво, дисидентство, протест, правозахисний і національно-визвольний рух. Між ними складно провести чітке розмежування.

Український дисидентський рух мав три основні течії:

- ✓ національно орієнтоване дисидентство, представники якого виступали проти русифікації, імперської політики центру, підтримували захист прав і свобод усіх народів;
- ✓ правозахисне дисидентство, яке передбачає легальні дії на захист прав людини й спирається у своїй діяльності на статті Гельсінських угод. Учасники Української Гельсінської Групи готували заяви, звернення до різних радянських та міжнародних органів про стан прав людини в СРСР, про політично репресованих;
- ✓ релігійне дисидентство орієнтувалося на захист прав віруючих Української греко-католицької церкви і Української автокефальної православної церкви, за свободу діяльності протестантських сект тощо.

Рух шістдесятників пройшов складний шлях від «культурологічного нонконформізму» (Б.Захаров) до відвертого громадянського протистояння радянській владі. З 1963 року чимало твори літераторів-шістдесятників із цензурних міркувань припинили друкувати. Розпочалася хвиля цькування нового покоління у пресі та творчих спілках.

В умовах тоталітарного тиску, репресій та заборон основним засобом вияву власної позиції, став самвидав, що складався з літературних творів, публіцистичних праць, документів правозахисного руху тощо. Ці твори сформували в Україні потужний позацензурний інформаційний простір. За інформацією історика О. Бажана, «...і в 70-х, і в першій половині 80-х років в

доповідних комітету Держбезпеки СРСР Україна називалася як одна з найбільш неблагонадійних в цьому плані республік» [4, с. 363].

Не «знайшовши» себе в межах системи, частина української інтелігенції почала створювати альтернативну систему, що стала початком розбудови нового «національного проекту» (вислів Я.Секо). Серед «незгідних» були студенти, працівники культури, науки, освіти. Для більшості молодих інтелектуалів публіцистика стала можливістю (до певної міри вимушеною) зосередитися в основному на національній та правозахисній проблемах, що формували альтернативну інформацію про соціальну реальність, альтернативні смисли та цінності. Водночас свої погляди дисиденти підкріплювали тезою про «соціалізм з людським обличчям», апелюючи до комуністичної справедливості й радянської конституції.

Як влучно сказав Р. Корогодський, «самвидав з'явився як захисний рефлекс на неможливість зачіпати будь-яку серйозну проблематику» [30, с.89] і пройшов докорінну еволюцію порівняно зі «слабким літературно, часом поверховим, бідним на конструктивні ідеї політичним самвидавом першої половини 60-х років» [26, с.189]. Схожу думку висловив М. Рябчук: «термін «самвидав»... з'явився як своєрідна відповідь молодого громадянського суспільства, його паростків післясталінської доби на тотальний контроль держави («партії») у сфері друкованого і всякого іншого публічного слова. «Самвидав» був спробою зруйнувати цю монополію, і під цим оглядом сам термін є чимось більшим, ніж задержуватим перекривленням новоязівського «держвидаву»...» [49, с. 113].

Хронологічні рамки «совєтського самвидаву» науковці окреслюють 1960 – 1980-ми роками: «від «пізнього» Хрущова, умовно кажучи, до «раннього» Горбачова» [49, с. 114]. Згідно з географічним критерієм тиражування та розповсюдження самвидавні тексти дослідники поділяють на «тутвидавні» (місцеві) і «тамвидавні» (засіб поширення самвидаву за кордоном).

В умовах конспірації, навіть попри брак коштів самвидавна діяльність дозволяла поширювати заборонену літературу серед і за допомогою знайомих, родичів, друзів, які не поділяли офіційну ідеологію, у людних місцях, на неофіційно організованих дискусіях, культурних та інформаційних акціях. З ліквідацією творчих клубів, гуртків люди почали збиратися на «кухнях».

Давала змогу обмінюватися літературою з інтелігентами Західної Європи та США, друкувати за кордоном. Копії самвидавних текстів, які мали широкий розголос серед громадськості, активно поширювала українська діаспора, засоби масової інформації (газети «Вільне слово», «Гомін України»; бюлетені «Облога», «Матеріали самвидаву»), закордонні видавництва («Смолоскип», «Перша українська друкарня у Франції», «Сучасність») тощо.

Наприклад, публіцистична праця І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» була видана у «самвидаві» (у видавництві «Смолоскип») та озвучена в ефірі «Радіо Свобода», як і «Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)» В. Чорновола, «Відкритий лист до російських та українських істориків» і «Відкритий лист до Президії ВР СРСР та ЦК КПРС» Ю.Бадзя. Газети «Шлях перемоги», «Українське слово», видавництво «Смолоскип», радіостанція «Свобода» масово поширювали відкритий лист до радянської влади в Україні «Репортаж із заповідника імені Берії» В. Мороза.

Шляхи переправлення матеріалів за межі УРСР пролягали за допомогою місцевих знайомих митників до Болгарії, завдяки українським морякам до Данії, до Канади, Чехословаччини (завдяки Г. Генік-Березовській, Г.Коцуровій). Передачею самвидаву за кордон певного часу займалася З. Франко – онука І. Франка.

В Україні тексти переписувалися від руки, передруковувалися на друкарській машинці, записувалися на магнітофонну плівку, «розмножувалися» фотоспособом та поширювалися анонімно (часом стихійно) серед українців, передавалися за кордон. Одним із способів тиражування та розповсюдження альтернативної інформації (наприклад, про

перспективи України, про заборонену літературу та національну історію, про русифікацію тощо) були так звані «кухонні розмови» та дискусії в приватних помешканнях однодумців.

Публіцистика дисидентів друкувалася в нелегальному періодичному журналі «Український вісник», який протягом кількох років (з 1970 по 1972 рік) виходив у Львові. Редаговане В.Чорноволом видання поширювався конспіративно за допомогою окремої групи людей не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Зокрема зі Львова часопис передавався до Києва, Одеси, Дніпропетровська, Вінниці, Закарпаття. Фотоплівки із змістом «Українського вісника» потрапляли до Праги, потім переправлялися до Мюнхена, звідти – до Франції, США.

На Заході – транслиювалися на заборонених в СРСР радіостанціях «Бі-бі-сі», «Радіо Свобода», «Радіо Ватикану», «Голос Америки». Обмін матеріалами відбувався активно між Києвом та Львовом. Цей процес координували киянин І.Світличний та львів'янин М.Горинь. Саме літературний критик за покликанням І.Світличний від самих початків систематичного збирання, виготовлення, редагування та розповсюдження самвидаву зіграв значну роль у самвидавній діяльності та ввів український національний рух в інформаційний «дискурс боротьби» (Я.Секо).

Після другої хвилі арештів політичний самвидав як альтернатива радянським засобам масової інформації та пропаганди поступово зменшував свій потенціал: одних, найбільш активних, дисидентів влада ув'язнила, інших залякала. Було завдано серйозного удару по каналам тиражування та розповсюдження. Відновлення публіцистичної діяльності почалося з середини 80-х років: від часу послаблення цензурного тиску та завершення термінів ув'язнення в більшості дисидентів. З нелегального самвидаву українська публіцистика переходить у відкритий інформаційний простір – на сторінки офіційних періодичних видань (газети «Вечірній Київ», «За вільну Україну», «Літературна Україна», „Молодь України», «Слово Просвіти»; журнали «Вітчизна», «Сучасність», «Український вісник» та ін.).

Отже, українські дисиденти продукували альтернативні до офіційної системи смисли та цінності, ідеали, нові знання з української історії, літератури, мистецтва, філософії, релігії тощо. Публіцистика представників «руху опору» пройшовши певну еволюцію – від нелегального приватно-публічного самвидаву у 60-х роках до неформальної та офіційної періодики кінця 1980-х років, – залишилася незмінною в постановці та вектору вирішення національного питання.

Висновки до першого розділу

Публіцистика дисидентів є продовженням історично зумовленої традиції української журналістики, спрямованої на збереження і творення ідентичності нації. Доробок вільнодумців (художня література, художньо-публіцистичні твори, рідше – інформаційні чи аналітичні жанри журналістики тощо) став об'єктом вивчення руху опору й суспільно-політичної думки у працях українських дослідників ще в минулому столітті. Увага науковців зосереджена на комплексному дослідженні самвидавного періоду діяльності «генерації незгідних» та цілісно-фрагментарному аналізі публіцистики окремих персоналій покоління.

Публіцистика політично активних публіцистів охоплює майже п'ятдесятирічний етап історії української журналістики, що розпочався з нелегального самвидаву 1960-х роках і прийшов до неформальної та офіційної періодики кінця 1980-х років. Головним і незмінним у світоглядній позиції дисидентів залишилася вирішення національного питання. Означений процес дає підстави для вивчення публіцистики дисидентів із погляду журналістикознавства.

РОЗДІЛ II

ПУБЛІЦИСТИКА УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ ЯК ФОРМА ІНАОДУМСТВА ТА МЕХАНІЗМ АКТИВІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ДІАЛОГУ

2.1 Суспільно-політичний дискурс українських дисидентів

На початку «хрущовської відлиги» дисиденти намагалися встановити зворотній зв'язок з офіційною владою, вийти хоча б на рівень діалогу, якщо не дискусії. Політичні арешти 1965 року призвели до докорінної еволюції як позиції вільнодумців, так і їхнього самвидаву, що, порівняно зі «слабким літературно, часом поверховим, бідним на конструктивні ідеї політичним самвидавом першої половини 60-х років» [27], якісно «політизується». «Коли після падіння Хрущова прочинені двері було зовсім зачинено, – у спогаді «Шістдесятники і Захід» писав Є.Сверстюк, – настала пора суворіших випробувань. На перший план виходить критика та публіцистика і зухвало йде в самвидав» [54, с. 63].

Про політизацію руху шістдесятників свідчить праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написана Іваном Дзюбою протягом вересня – грудня 1965 року, що визнана дослідниками «...першим видатним програмним документом українського дисидентства...» [35, с. 478]. Як згадував в інтерв'ю публіцист, публіцистична праця, що складалася з чотирнадцяти розділів на майже дві сотні сторінок, змінила не тільки усе життя, але й стала поворотною у діяльності дисидентів.

Готовий текст разом із супровідним відкритим листом автор надіслав до республіканського і всесоюзного керівництва (першому секретарю ЦК КПУ П.Шелесту й голові Ради Міністрів В. Щербицькому), органів преси. Про те, що сам автор готовий до відкритого діалогу свідчила відмова від псевдоніму та анонімності. Однак програмна для дисидентів праця, що сміливо показувала ситуацію в Україні та становище української ідеї в радянській системі, не була опублікована.

Після цього «Інтернаціоналізм чи русифікація?» різними графічними засобами почала тиражуватися та розповсюджуватися по всій території України. В тому числі під час офіційних заходів: на V з'їзді письменників України (листопад 1966 року), на Всесоюзній нараді психологів, що проходила в Києві 1968 року, під час проведення інших наукових і культурних заходів. Крім цього, відомо, що П. Шелест наказав розмножити і розповсюдити її серед керівництва республікою для ознайомлення.

Позацензурну працю І.Дзюби вдалося вивезти за межі Радянського Союзу та доправити за кордон і в 1968 році вона вперше вийшла друком у «тамвидаві» – у видавництві «Смолоскип». Отримала широкий резонанс серед світової громадськості. Перевидавалася англійською, німецькою, французькою, італійською, російською, китайською мовами та отримала високу оцінку науковців, політичних і громадських діячів української діаспори. З журналістськими коментарями озвучувалася в ефірі «Радіо Свобода». Сприяла поширенню та «активно пропагувала закладені в ній ідеї і мережа кореспондентів, яка діяла практично в усіх областях УРСР» [4, с. 358].

За усталеною в журналістикознавстві версією перша публікація праці Івана Дзюби припадає на 1990 рік в українському періодичному виданні – журналі «Вітчизна» (№ 5-8). Однак, за спогадами журналіста В.Рибинчука [29] вінницька молодіжна газета, якою керувала донька відомого співробітника КДБ, опублікувала «Інтернаціоналізм чи русифікацію?» 1966-го року, внаслідок чого було звільнено 10 журналістів видання.

За авторським задумом критична праця мала три адресати: перший адресат – це партія, другий – російська й зрусифікована інтелігенція, третій – українська молодь. Власне текст памфлету починався зі звернення до керівників республіки – першого секретаря ЦК Комуністичної партії України П.Шелеста та Голові Ради Міністрів Української РСР В.Щербицького. У листі автор аргументовано ставить питання про репресії інтелігенції, мовну політику.

Переконливість і сміливість вираження наболілих національних питань поєднується із авторською ідентифікацією себе як радянської людини, про що свідчить повторення фрази «Я глибоко переконаний». Наприклад, «Я особисто *глибоко переконаний*, що сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так – ніхто в світі не в силі заборонити йому про це говорити. *Я глибоко переконаний*, що ця тривога, якою переймається дедалі ширше коло української молоді [...] *Я глибоко переконаний*, що для справи будівництва комунізму, для майбутнього комуністичного суспільства, для долі світового комуністичного руху сьогодні важко знайти щось корисніше й необхідніше, як відновлення ленінської політики, бо йдеться про долю цілих націй» [13].

У широкій за масштабом порушення проблем і глибокій за рівнем їх осмислення праці І.Дзюба, аналізуючи практику розгляду національного питання, провів чітку грань між колонізацією і культурним впливом, відкинув звинувачення в «українському націоналізмі».

Автор резонно зауважує: «Національна справа – це справа всього народу і справа кожного громадянина: це корінний інтерес усього народу і громадянства, совість кожного з нас; вона не відсуває всіх інших справ, інтересів та ідеалів, але нерозривно з ними пов'язана, і ніхто не має права мовчати, коли бачить щось неподобне, так само як ніхто не має права затуляти вуха від тривожних голосів» [13]. Окрім того «український народ ніколи не був агресивним і нетерпимим до інших, ніколи в своїй історії не поневолював інших народів. Переважній більшості української інтелігенції внаслідок її демократизму завжди був чужий вузький націоналізм і зовсім не властивий шовінізм» [13], – аргументовано доводить публіцист.

Посилаючись на «класиків» наукового комунізму (К. Маркса, В. Леніна) та офіційні документи (стенограми партійних з'їздів доби «українізації», постанови офіційної влади, статистику), цитуючи М.Скрипника, В.Затонського, М.Горького, А.Луначарського, З. Неєдли, П.Тольяті та інших

комуністичних авторитетів, І.Дзюба вказує на розбіжності із теоретичною (офіційно задекларованою) та практичною, по суті насильницькою, реалізацією національної політики. Беручи за основу розлогий фактичний матеріал, послуговуючись різноджерельною базою, автор виважено доводить фальшивість впроваджуваної ленінської національної політики, насамперед культурної та мовної політики в союзних республіках, яка набула загрозливих вимірів відкритої русифікації та призводила до денаціоналізації народів.

Критик відкинув ідею асиміляції націй та ідею про майбутнє безнаціональне суспільство, назвавши їх ідеями не наукового, а «казарменого соціалізму». Вектор на майбутнє «неминуче» злиття націй і народів назвав дуже проблематичним, бо й навіть Маркс залишав його на розсуд майбутніх поколінь. Що ж до асиміляції на базі однієї національної культури – то ця ідея тотожна колоніалізму [13].

Визначивши, що ідеологічною і психологічною силою русифікації є російський великодержавний шовінізм, критик з'ясував її рушійну силу – фактичну нерівність при формальній рівності між націями. Констатує загрозливий стан занепаду національної культури, І. Дзюба покладається на інститут держави, маючи перед очима позитивний досвід політики українізації в 1920-х роках, та бачить шлях його подолання в тому, щоб поступово змінити саму політику.

У результаті тривалого цілеспрямованого нищення мови та культури українців стало «відтіснення української мови на другий план» зі всіх сфер життєдіяльності суспільства. «Фактичне другорядне становище української мови (як і культури)» є в офіційній сфері, діловодстві, громадському житті, в освіті, армії, пресі, у дружі загалом. На підтвердження власних міркувань, вказує причини катастрофічного зменшення обсягів функціонування української мови, серед яких – нечесна конкуренція з російською мовою, без якої неможлива самореалізація в суспільстві.

Через «фактично другорядне становище української мови, – вважає І.Дзюба, – що є невблаганною силою, незрівнянною з будь-якою силою

батога й будь-якого шомпола, будь-якого наказу й юридичного закону, справді нездоланною силою, що диктує, примушує українця, зокрема й українську масу взагалі, говорити по-російському, відмовлятися від своєї рідної мови розквітла зневага і навіть ненависть до неї не тільки з боку міщанства, а й з боку... «комуністів» [13]. Зрештою, «українофобія [...] є для багатьох українців логічним наслідком загального психологічного закону, дійсного для людей всіх націй» [13].

Цікавою є думка І.Дзюби думка щодо зміцнення республіканських структур та зменшення їх залежності від центру: «В усьому світі комуністичні партії вважають себе виразниками національних інтересів своїх народів. І якщо французькі комуністи пишуть на своїх прапорах знамениті слова свого героя Поля Вайяна-Кутюр'є: «Ми продовжуємо Францію», – то чому б українським комуністам не взяти з них приклад і не сказати: «Ми продовжуємо Україну?» [13]. Автор називає «хамством і мародерством в національній справі» поведінку радянського партійного апарату. Опираючись на радянське законодавство, критик навіть підкреслив право України ініціювати процес виходу із Союзу, однак поглиблювати думки з цього приводу не став. «Говорячи про юридичну можливість такого кроку він намагався, насамперед, захистити своїх ув'язнених товаришів. Обговорювати ж питання незалежності І. Дзюба перед собою не ставив» [51], – вважає Я.Секо.

Написана 1967 року у формі творчих портретів заарештованої під час першої хвилі репресій української інтелігенції праця журналіста В'ячеслава Чорновола «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» стала, за словами Л.Танюка, «першою закордонною публікацією матеріалів українського Опору після тридцятих років, друкована за кордоном [...] в якій було документовано все – від першої до останньої сторінки» [58, с. 45].

Як і Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл відповідально підписав текст власним іменем (вказавши навіть власну адресу проживання) та передав представникам державних органів влади. На думку Я.Секо такий підхід

публіцистів є ще одним підтвердженням існування «своєрідного діалогу між владою і суспільством, що відбувався між ХХ з'їздом КПРС та придушенням «празької весни» [51].

Згодом перший дисидентський документальний збірник завдяки українській діаспорі був поширений у тамвидаві, а 1968 року журналістський матеріал ленінізавдяки передрукам у світових періодичних виданнях та ефірам на радіо «Свобода» став відомим на Заході. В 1968 році великими накладками вийшло англійське видання, а 1974 року – французьке, які зробили відомими на Заході українських інакодумців.

Документальний збірник показав, за що «на радянській Україні арештовують – художника, психолога, музейного працівника, учителя. «Портрети двадцяти «злочинців» стали, по суті, портретом нової радянської влади, яку так старанно намагалися прикрашати для закордону з Москви. Аргументація й цитати, численні факти й мотивації, перелік робіт і «складів злочину» – усе це било ліберального західного читача «під дих» – нічого подібного він не міг собі раніше й уявити» [58, с. 46].

Вихід книжки, за яку в 1968 році В'ячеслав Чорновіл отримав міжнародну журналістську премію у Великобританії, став подією світового значення, «подібний вибуховій бомбі. Разом з працею Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» [...] правозахисні дослідження В'ячеслава Чорновола заявили, що Україна на глобусі є – і що вона бореться» [58, с. 45]. Питання «прав українців вийшло на поверхню. Про це заговорила багато більше, ніж будь-коли, світова преса. І таким чином 1968 рік був деякою мірою також роком України» [63, с. 84].

Отже, завдячуючи документальному збірнику «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» 29-річного журналіста В.Чорновола (як і завдячуючи памфлету І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?») українське національне питання викликало посилену увагу у світових журналістів. Матеріали українських дисидентів або, за словами Р. Хомяка, «неофіційних дипломатів чи радше ефективних «паблік рілейшенс мен-ами»,

кардинально змінили інформаційний сприйняття проблеми, сформоване протягом кількох десятиліть радянською пропагандою. А «Портрети двадцяти «злочинців» стали, по суті, виразним портретом радянської влади, яку так старанно намагалися прикрашати в Москві, доказом порушень прав людини в СРСР.

Сучасні дослідники припускають, що публікація журналістських матеріалів В.Чорновола, інших українських дисидентів та реакція світової громадськості могла підштовхнути систему до локального послаблення політичного терору. Зокрема, до звільнення засуджених на мінімальні терміни ув'язнення, а згодом – до обміну дисидентів В. Буковського, Д. Шумука, Л. Плюща, П. Григоренка, В. Мороза на агентів КДБ.

Сенсацію підсилив арешт автора в серпні 1967 року за ст. 187-1, ч. 1 КК УРСР зі звинуваченням у «поширенні наклепницьких вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад». Про ув'язнення українського дисидента вперше повідомив канадський журналіст Пітер Вортінгтон, а за ним почали говорити провідні видання світу. Осип Зінкевич, голова правління українського незалежного видавництва «Смолоскип» та один із найактивніших видавців самвидаву за кордоном, розповідав: «Жодна українська публікація і жодна українська справа не здобула у Західному світі, в Америці й Канаді, такого колосального розголосу, як «Лихо з розуму» англійською мовою. ...є сотні вирізок з преси англійською, французькою, іспанською, німецькою мовами, які писали про Чорновола і про «Лихо з розуму» [24, с. 7].

У збірнику «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)» зібрані матеріали про перші масові арештів 1965 – 1966 років. Це були біографічні довідки про 20 політв'язнів – Ярослава Геврича, Івана Геля, Ігоря Герету, Богдана та Михайла Горинів, Миколу Гриня, Панаса Заливаху, Мирославу Зваричевську, Дмитра Іващенко, Святослава Караванського, Євгенію Кузнєцову, Олександра Мартиненка, Михайла Масютка, Ярославу Менкуш, Валентина Мороза, Михайла Озерного, Михайла Осадчого, Івана Русина,

Мефодія Чубатого, Анатолія Шевчука. До фото автор додав короткі біографії ув'язнених, їхні виступи на судових засіданнях та листи із таборів, що відображають переживання політично репресованих українців; уривки із щоденників з описами умов роботи, побуту тощо; звернення ув'язнених та каталог основних публіцистичних статей і газетних публікацій, за які вони були засуджені; уривки з художніх творів.

Документи про політв'язнів подані у формі листів, що були адресовані до офіційних радянських установ. Обираючи такий формат, автор мав на меті показати реальні репресії, довести порушення суддів під час судових засідань. Так само, як І.Дзюба у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація», він вибудував свої аргументи на засадах марксистсько-ленінської теорії та радянських законів, яких на практиці влада не дотримувалися. При цьому помірковано зауважував, що «ідеї, думки, оцінки тих чи інших явищ, що є у зібраних матеріалах, не обов'язково збігаються з думками та оцінками укладача. Добираючи матеріал, укладач ставив собі за мету всебічно репрезентувати творче й ідейне обличчя кожного із засуджених» [65, с. 26].

Крім того, В. Чорновіл включив до збірника Додатки, в яких подавав списки Мордовських таборів – учасників боротьби за самостійність України 1942–1954 років, а також списки українців, засуджених радянською владою за релігійні переконання. Також у книжці розміщено текст виступу І. Дзюби в Бабиному Яру 29 вересня 1966 року, заяви І.Геля та О.Заливахи, клопотання до Союзу журналістів, виписку із протоколу засідання кафедри журналістики про рекомендацію до захисту дисертації М.Осадчого.

До зібраних журналістських матеріалів, що склали 336 сторінок книжки, увійшла передмова автора «Від укладача». Автор на початку тексту звертає увагу на проведене владою «чергове кровоспускання», на яке українська інтелігенція досить «мляво реагувала», пояснюючи таку поведінку «репресіями 30-х років». Розкриває порушення під час судових процесів у Києві і Львові та звинувачення їх за «читання якоїсь книжки чи статті», що суперечить ратифікованій СРСР Декларації прав людини. Водночас описує

культурне життя УРСР, зокрема публікації в офіційній пресі про українських митців, театральні прем'єри на твори українських письменників (приміром, за романом М.Стельмаха «Правда і кривда») тощо.

Журналіст укладає «середню типову біографію» засуджених за «антирадянську націоналістичну пропаганду та агітацію» українських інтелігентів, доля яких вкладається в одну схему: «...засуджений Н. на день арешту мав 28-30 років, він виходець із селянської або робітничої родини, відмінно закінчив середню школу, поступив у вуз (дехто – після армії), де був активним учасником наукових гуртків; як кращий студент одержав добре призначення, писав дисертацію (або й захистив її), публікувався в періодиці (або й видав книжку). Якщо навіть мав технічний фах, цікавився літературою і мистецтвом, вболівав за стан рідної мови й культури. Ще не одружений або ж одружився незадовго до арешту і має малу дитину» [65, с. 16].

Чорновіл подає короткий коментар про політв'язня: за яких умов заарештований, чим займався, у чому була особиста трагедія. Кожного зі своїх героїв описував як порядну, інтелігентну, талановиту людину творчої, гуманітарної, технічної професії. Часто використовував протиставлення, контрасти, іронію, емоційно забарвлену лексику, логічно вибудовану систему аргументів: «Помалу поповзла чутка, що близько тридцяти викладачів вузів, художників, науковців раптом перебралися із-за кафедр, письмових столів, з лабораторій в помешкання з подвійними ґратами на вікнах» [65, с. 16]; «Ще менше, як М.Гориню, «не вистачило часу» викладачеві Львівського університету Михайлу Осадчому. Кілька місяців залишалося до затвердження Москвою кандидатського звання, кілька тижнів до появи в книгарнях першої збірки поезій, кілька днів до формального оформлення одруження» [65, с. 17].

Використовуючи прийом публіцистичної типізації В.Чорновіл створив збірний образ українського дисидента та політв'язня. Він виправдовував двадцять «злочинців» не з точки зору їх вірності комуністичним ідеалам, а у відповідності з правом особистості на свободу слова, думки, творчості [51]. Журналістські матеріали, зібрані та скрупульозно укладені В.Чорноволем у

книжку «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців») можна поцінувати як «класичне зібрання матеріалів адвоката для захисту підсудного» (Я.Секо). Водночас, це яскравий зразок національно-свідомої публіцистики, що закладала ідейний ґрунт в основу українського дисидентського руху.

Якщо В.Чорновіл у збірнику «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців») демонструє правовий підхід до вирішення національного питання в Україні, то М.Брайчевський у трактаті «Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)» демонструє історичне бачення української політичної справи. І в першому, й у другому випадку, критикуючи національну політику чинної влади, дисиденти посиляються на марксо-ленінську програму, вбачаючи перспективу в ліберальному реформуванні радянського суспільства.

Михайло Брайчевський – автор ґрунтовних досліджень на історичну тематику: «Римська монета на території України» (1959 р.), «Коли і як виник Київ» (1963 р.), «Біля джерел слов'янської державности» (1964 р.), «Походження Руси» (1968 р.). Однак трактат «Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)», написаний в 1966 році, яскравіше за будь-яку іншу свідчить про його прихильність науковій істині.

Офіційні часописи відмовлялися друкувати дослідження за те, що в ньому науковець рішуче розкритикував радянські тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією та підписався під листом української інтелігенції (так званий «Лист 139-ти») на захист жертв брежнєвських репресій і був звільнений з роботи. За відмову М. Брайчевського від публічного «каяття» влада заборонила працювати за фахом, друкувати праці, брати участь у публічному науковому дискурсі.

Твір спочатку поширювався самвидавом, а в 1972 році вийшов брошурою у канадському видавництві «Нові Дні» (місто Торонто). Трактат М.Брайчевського був надзвичайно популярним у середовищі дисидентів. В інформаційних записках співробітники КДБ вказувалося, що неодноразово твір вилучали під час обшуків в українських дисидентів.

Ставлячи питання «приєднання чи возз'єднання?», М. Брайчевський аналізує події національно-визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі і переходом України під протекторат Росії. Він спростував «тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією», зокрема розвінчав міфи радянської історіографії про «возз'єднання» України з Росією, про два «братні народи», про «месіанську роль Росії».

Автор висвітлював історико-культурні взаємини України і Росії, акцентував увагу на деяких маловивчених аспектах розвитку двох східнослов'янських народів. У творі показано тенденційність радянської концепції, що заперечувала самостійність історичного розвитку українського народу і констатувала приєднання України до Росії «як безумовне благо, як найкращу перспективу для українського народу, як умову дальшого прогресу».

М. Брайчевський вважає, що «...Україна і Росія сформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування; до 1654 р. вони ніколи не були об'єднані» [7, с. 41], відтак «возз'єднувати» Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування українського і російського народів як окремих етнічних частин східного слов'янства» [7, с. 10]. Відтак, ідеологічна вивірена «формула про об'єднання двох народів» є історично невірною, – робить висновок історик.

Повертаючись до конкретного питання про оцінку Переяславського акту 1654 року, дослідник в загальному плані з'ясовує ряд важливих питань: які обставини викликали війну 1648 – 1654 років та якою була позиція Богдана Хмельницького і його оточення; «чого шукала на Україні царська влада і яку мету вона мала, втручаючись у польсько-український конфлікт»; у чому полягає зміст «Переяславського акту» і які наслідки він мав для подальшого розвитку України й Росії; чи було Андрусівське перемир'я 1667 року та «Вічний мир» 1686 року «підтвердженням і увічненням «союзу двох братніх народів»; які соціально-економічні зміни відбулися на українських землях у складі Росії протягом кінця XVII – XVIII століття.

Автор бере під сумнів надмірну – «захоплено-панегіричну» ідеалізацію Богдана Хмельницького, що притаманна радянській історіографії. Зокрема, міф про те, що Хмельницький трохи не з колиски мріяв про «возз'єднання з братнім російським народом». Однозначно відкидає спроби «ідеалізації російського царизму» та зображення московського уряду в боротьбі з турецько-татарським військом «у вигляді захисника України», здатного протистояти іноземним загарбникам.

Хоча в дійсності «вірніше було б сказати навпаки. Як відомо, Запоріжжя й до середини XVII ст. було міцним заслоном проти турецько-татарської агресії, що забезпечував південносхідні рубежі Речі Посполитої. Від середини XVII ст. воно захищало південні рубежі Московської держави, – якщо XV-XVI ст. татарські наскоки неодноразово спустошували російські землі (нерідко аж до самої Москви), то в XVII – XVIII ст. жодного подібного випадку не знаємо велика заслуга в цьому належить запорізькому ...козацтву. Російсько-турецькі війни XVIII ст. велися передусім українськими силами і за рахунок України» [7, с. 56].

Ставить автор трактату питання, чому головні історичні діячі України другої половини XVII – початку XVIII століття за поширеними уявленнями імперської, а потім і радянської історіографії (І.Виговський, П.Тетеря, Ю.Хмельницький, П.Дорошенко, І.Брюховецький, Н.Ханенко, К.Гордієнко, І.Мазепа, П.Орлик) є «зрадниками», «ставлениками», «агентами», «васалами», «найлютішими ворогами» своєї власної країни. Пояснення знаходить не в «позиції того чи іншого українського політичного діяча, а перш за все в тій політиці самого російського царизму, що мала на увазі перетворити Україну на провінцію Російської держави, поширивши на неї загальноросійські порядки і звівши нанівець усі здобутки національно-визвольної війни 1648 – 1654 рр.» [7, с. 59].

Беручи за основу архівні джерела та спираючись на власний дослідницький досвід, М. Брайчевський приходить до висновку: «формула

про об'єднання двох народів» 1654 року є історично невірною. «В дійсності об'єднувались не народи, а держави, одна з яких була февдальною, а друга – в особі старшинського уряду – прагнула (всупереч волі власного народу) до реставрації февдалізму. Контрагенти Переяславського договору аж ніяк не були виразниками народніх інтересів – ані цар Олексій Михайлович, ані Б.Хмельницький та його уряд» [7, с. 59], – вважає дослідник.

Тому «дотримуватися Переяславських угод царський уряд аж ніяк не збирався, і якщо процес ліквідації української держави затягнувся майже на півтора століття, то сталося це аж ніяк не через недостачу його бажання» [7, с. 63], а завдяки активній збройній боротьбі українського народу.

Підсумовуючи щодо поставленого в заголовку трактату питання, автор приходить до однозначного висновку. Так зване «возз'єднання двох братніх народів» це – «акт загарбання лівобережних земель України російським царизмом, вияв колоніальних тенденцій, притаманних йому на протязі всього його існування» [7, с. 66], у результаті якого на українських землях було запроваджене кріпацтво, а позбавлені самоврядування міста переживали соціально-економічний занепад. Політична автономія України була ліквідована остаточно й повністю, і від другої половини XVIII століття – після зруйнування Запорізької Січі як останнього носія української державності – своєї держави не мала.

«Країна майже з стовідсотковою грамотністю, якою описав її в середині XVII ст. Павло Алепський, Україна на початку XIX ст. перетворилася на країну з майжесуцільною неписьменністю. В галузі науки, літератури, мистецтва Україна стала глибокою провінцією, яка змушена була доводити своє право і здатність на власний культурний розвиток. Найзначніші й найталановитіші представники української інтелігенції зараховувалися (і продовжують зараховуватися) до числа діячів російської культури (Микола Гоголь, Михайло Глінка, Ілля Репін та ін.)» [7, с. 65-66].

Заборона спеціальним указом Петра I української мови, «дабы никакой розни и особаго наречия не было» по сіті знищила в Україні

книгодрукування. Зрештою, «Україна, що довгий час була поставником книг в інші країни, в тому числі і в Росію, ...змушена була сама ввозити з Росії книги, друковані чужою для неї мовою» [7, с. 66]. Українська література стала вважалася «літературою другого сорту».

Отже, публіцистика М. Брайчевського, як і публіцистичні праці І. Дзюби, В. Чорновола заклали ідейний ґрунт в українській дисидентській рух та посилювали опір. Посилаючись на офіційну ідеологію, зокрема на документи та радянські закони, позиціонуючи себе радянськими громадянами, публіцисти виходили за рамки останньої, змінювали зміст офіційної інформації та надавали їй протилежного значення. Загалом, виражали національно зорієнтовані смисли.

2.2 Проблеми української мови та культури в осмисленні дисидентів

Мовна проблема завжди займала важливе місце в українській публіцистиці XIX – початку XX століття. Збереження мовної ідентичності народу, зокрема проблема українсько-російської двомовності України – одне з провідних питань публіцистичного дискурсу дисидентів. Однак першими забило на сполох старше покоління творчих інтелігентів – М. Бажан, М.Рильський та ін. Їхні виступи, що стосувалися передусім русифікації українців, стали відповіддю на прийняття Верховною Радою СРСР 1958 року закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». У публіцистичній статті «В ім'я людини» авторитетні письменники виступили проти «фактичної факультативності викладання української мови у школах України» [44, с. 18]. Організована у лютому 1963 року Київським університетом та Інститутом мовознавства Академії наук УРСР конференція, в якій брали участь понад 800 осіб, за словами історика Ю. Курносова, «перетворилася на публічний форум протесту проти переслідування української мови в СРСР» [31, с. 54].

Українські дисиденти як анонімно, так і публічно продовжили розмову з цього приводу. Їхні статті (С. Караванського «Про одну політичну помилку», «Клопотання прокуророві УРСР про серйозні помилки і проголошення русифікації міністром вищої та середньої освіти УРСР Ю. М. Даденковим», І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», В.Марченка «Страшний якийсь тягар», «Київський діалог»; колективний «Лист творчої молоді міста Дніпропетровського» та ін.) таємно доставлялися за кордон і друкувалися у мюнхенському журналі українців «Сучасність» під рубрикою «Боротьба за рідну мову на Україні».

З метою самозбереження влада розпочала протягом 1965 – 1966 років розправу тими, хто виступав проти русифікації та асиміляції українців у «великий радянський народ». Були заарештовані та звинувачені в «агітації або пропаганді, проваджені з метою підриву чи ослаблення радянської влади» філолог С. Караванський (засуджений на 15 років), вчитель М. Озерний, кореспондент «Радянської України» П.Скочка, який був присутній на розгляді справи М.Озерного та надіслав до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста лист-протест проти судилища над М. Озерним.

Влада, вміло готуючи хід судових засідань та лінію звинувачення, намагалася уникнути розголосу судових процесів, але навіть за ретельної підготовки «витік інформації» відбувався. Судові процеси в багатьох українських містах викликали осуд громадськості, що виступала на захист заарештованих. За справедливими словами Г.Касьянова, «держава сама спровокувала швидке дозрівання етнічної самосвідомості багатьох шістдесятників у національну» [27].

Програмовим твором українських дисидентів стала праця І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якому автор на основі великого фактичного матеріалу та наукових джерел аргументовано довів ницість радянської національної, зокрема мовної політики, яка видавала фальшиву русифікацію за добровільний і природний процес. Публіцист доказав, що в результаті тривалого цілеспрямованого мовного геноциду українців стало

витіснення української мови зі всіх сфер життєдіяльності суспільства: офіційного життя, освіти, преси, армії. Важливо, що «зречення» українцями рідної мови, на думку І.Дзюби, було не природним явищем, оскільки відбувалося не від низу до верху, тобто від домашнього вжитку до офіційного, а за нав'язаною владою схемою (зверху до низу).

«Немає і тепер добровільного зречення українського народу чи його частини від самого себе, своєї мови. Те, що на поверховий погляд здається добровільним, насправді таким не є. Маємо вимушену, під тиском обставин і дією серйозних причин відмову частини українців від своєї мови і всі пов'язані з цим ненормальні наслідки для суспільства» [13, с. 150], – вважає І.Дзюба. На питання «що є причиною такого становища» відповідає: російський великодержавницький шовінізм, що продовжує розвиватися під маскою інтернаціоналізму.

На публіциста посипався шквал критики, промовистим вираженням якої стала брошура підписана псевдонімом Богдан Стенчук «Що і як обстоює І.Дзюба» (1969 р.). За озвучену правду про реалізацію мовної політики в СРСР автора праці звинувачено за «наклеп на національну політику КПРС і практику національного будівництва в СРСР» та спробу «оживити збанкрутілі ідеї українського буржуазного націоналізму» [56, с. 167]. І врешті-решт, морально зламано.

Схожі до міркувань І.Дзюби є думки, висловлені в колективному «Листі творчої молоді Дніпропетровська» (1968 р.), одним із авторів якого називають поета Івана Сокульського. На думку авторів листа перехід до «українського буржуазного націоналізму» зумовлювався не буржуазною пропагандою, як це подавала офіційна пропаганда, а політикою русифікації. «Думається, чому це в української передової й творчої молоді лише один шлях – «український буржуазний націоналізм» [...] бо як ми вже бачили, значна більшість її, рано чи пізно, виходить саме на нього. А людина з звичайним, не перекрученим глуздом побачила б тут лише слабосиле зародження елементарних понять національної гідності, національної повноцінності, а не рідко й почуття

образи національної, а відтак і звичайної людської гідності. Винна в цьому «буржуазна пропаганда»? Ні, дніпропетровська дійсність! І, якщо ми марксистки, її необхідно змінити так, щоб вона відповідала ленінським нормам і радянським законам, а не переслідувати всіх передових, вірних марксизму-ленінізму українських громадян» [38].

Учасник руху опору В.Марченко в публіцистичних статтях «За параваном ідейності», «Страшний якийсь тягар», «Київський діалог», поставив риторичні запитання «чому занепадає українська мова?»; «чому з легкої руки високих партійних чиновників підноситься безбарвна відверто кон'юктурна література?». Ці статті не були опубліковані, не встигли їх поширити і в самвидавній літературі, але саме за їх написання журналіст був оголошений «українським буржуазним націоналістом», заарештований та засуджений на 6 років колонії суворого режиму та 2 роки заслання. Як стало відомо сучасним дослідникам і про що згадував автор (стаття «Те, чого я не встиг сказати»), із текстом статті встигла ознайомитись тільки друкарка Л.Ширяєва, яка могла поінформувати «компетентні органи».

За передану на Захід 1983 року таємну й випадково отриману ним інформацію (проект Міністерства освіти про додаткові заходи щодо поліпшення вивчення російської мови у школах УРСР) та публікацію у США з цього приводу статті «Наступ новітньої валуєвщини на українську мову» був вдруге заарештований. Важко хворого В.Марченка звинуватили у виготовленні й розповсюдженні документів з метою «підірвати й ослабити радянський державний лад», визнали особливо небезпечним рецидивістом та засудили на 10 років ув'язнення і 5 років заслання.

Через кілька років, перебуваючи в ув'язненні, він скаже, що у статтях «За параваном ідейності», «Страшний якийсь тягар», «Київський діалог» (їх В.Марченко вважав найкращими з написаних до 25 років свого життя), писав «про те, як творчим інтелігентам замкнено вуста, як задихаємося ми за муром брехні, не маючи жодної змоги сказати правду. Адже й зараз в Союзі діється те саме, що в 1937 році. Так, Івана Світличного й Івана Дзюбу

заарештовано лише за їхні переконання. Я говорив те, що носив завжди в душі...» [38].

У статтях «За параваном ідейності», «Страшний якийсь тягар», «Київський діалог» В. Марченко осмислює мовну ситуацію в Україні, зокрема в Києві та характеризує її як білінгвізм із переважанням російської мови. Викриває згубні наслідки національної та мовної політики в СРСР, метою якої було злиття націй і народностей у «великий радянський народ». У статті «Київський діалог» автор наголошує, що політика русифікації стала продовженням практики «великодержавного насильства», яку вела Російська імперія, «тюрма народів, звідки розсилалися укази, що “не было, нет и быть не может”» [38, с. 48].

Цю практику продовжили радянські комуністи, проводячи репресії, знищуючи українську інтелігенцію та проводячи геноцид українського селянства через штучно створений голод 1933 року, що завдали «сатанинськи нещадний удар по нації» [38]. Радянську політику мовної асиміляції вважає прихованим процесом поглинання однією нацією іншої: «Ось воно, справжнє обличчя “братерської допомоги”, така вона – “інтернаціональна” “ленінська” політика Кремля» [39, с. 52].

Власні міркування та систему аргументації журналіст будує у форматі у формі діалогу, учасниками якого є двоє юнаків. Полеміку ведуть «Я» – українець-патріот і зросійщений українець Алік. «Я» – українець-патріот, сприймає утиски українства, дискримінацію української мови та культури як національну трагедію, тому своє завдання вбачає в боротьбу «за відновлення забутих традицій, поширення рідної мови, [...] зрештою, за самостійність» (МарчКиїв, с. 41). «Алік» – продукт радянської системи підтримує офіційну в національному питанні, байдужий до несправедливості, яку чинить влада щодо українців.

У «Київському діалозі» В.Марченко характеризує методи та приклади наслідків від реалізації політики дискримінації української мови та культури в Україні. Так, за його спостереженнями, на телебаченні помітно збільшилася

частка російської мови. Через те, що «хтось у Москві вельми зацікавлений у тому, щоб республіканська програма була нудною й нецікавою, натомість центральна – якнайкращою» [39, с. 52], якісний рівень передач республіканської програми став набагато нижчий, ніж центральної. «Знаній на цілий світ народній пісні України... в концертах відводилося максимум три номери» [39, с. 54], та й досить часто «на тракторну чи шахтарську тему».

Марченко наводить приклади копіювання фільмів студії Довженка на київській кінофабриці, звертає увагу на співвідношення між разючою кількістю російських та українських фільмокопій – часто в двадцять-тридцять разів. «За такого становища навіть поширюваний постулат – національне за формою, соціалістичне за змістом... до українського радянського мистецтва не прикладається» [38], – робить висновок журналіст.

Головним завданням такого «брутального обкрадання нашого народу», вважає автор статті, в тому, щоб притлумити в українців почуття патріотизму й національної свідомості. Зрештою, для того, щоб «не роздмухувати жовто-блакитного вогнища» [37].

Впроваджувана радянською владою десталінізація, хоч і була вимушеною та частково обмеженою ідеологічними правилами, однак призвела до певної лібералізації, зокрема і в сфері культури. Культурні процеси в Україні відбувалися суперечливо. Якщо культурницька діяльність намагалася осмислити національні питання та зосереджувалася на корінні українського народу і його творчості, неодмінно набувала характеру «політики». При чому з негативним відтінком.

Як писав активний учасник руху опору, дисидент і публіцист Євген Сверстюк, «за критичні слова проти «старшого брата» в Україні і в Литві, в Молдавії і Бурятії хапали людей, карали і судили як за виступ проти влади, в той час як «армяшек» чи «хахлів» – критикуй! Можна було відмовитись від будь-якої мови, але відмова від російської – кримінал. Зрештою, можна було в республіках зайнятися творчістю Пушкіна – і вами не буде займатись КГБ.

Якщо ж ви допомагаєте відкривати російські дитсадки і школи — ваша ідейність патентована» [10].

Каталог текстів українських дисидентів, вектор аналізу яких спрямованих на вирішення національних питань, зокрема питання української культури, доповнює праця активного учасника дисидентського руху кінця 1960-х Євгена Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським», написана у співавторстві з Іваном Світличним. З 1964 року твір сотнями рукописів анонімно розповсюджувався в самвидаві, поширюючи спротив системі в суспільстві. В 1965 році був таємно доправлений за кордон та надрукований у журналі «Сучасність» .

В радянській Україні зберігання і поширення памфлету розглядалося як небезпечний державний злочин, що підпадав під «політичні» статті кримінального кодексу. Так, «поширення памфлету в Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаника стало приводом для порушення кримінальних справ в серпні 1965 року проти львівських інакодумців Михайла та Богдана Горинів, Михайла Осадчого, Івана Геля, Михайла Косіва, Мирослави Зваричевської та ін. [...] Органами КДБ була припинена спроба житомирського лінотипіста, початкуючого поета, брата відомого українського письменника Валерія Шевчука – Анатолія Шевчука, розтиражувати памфлет на обладнанні місцевої друкарні» [1].

В основі публіцистичної праці Є. Сверстюка «З приводу процесу над Погружальським» – факти зумисної пожежі в Публічній бібліотеці АН УРСР, яка сталася в 1964 році, та судового процесу над працівником бібліотеки (за словами Є.Сверстюка, «казенний патріот») Віктором Погружальським, що відбувся того ж року. Тоді у відділі україніки Публічної бібліотеки згоріло близько 500 000 одиниць літератури: стародруків, рідкісних книжок, рукописів, раритетних видань, архівів Бориса Грінченка, журналу «Київська старовина», архіву Центральної Ради.

«Згоріли спеціальні фонди, які до 1932 року збиралися за вказівкою М.Скрипника, а потім, після усунення М. Скрипника, були «засекречені», як і вся українська історія. Згоріла картотека, так що неможливо навіть відновити реєстр книжок, які знищені» [53]. Частина зі згорілої україномовної літератури, архівних матеріалів не були описані й і розібрана. Згідно з поданою до ЦК Компартії доповідної записки були знищені унікальні фонди академічної бібліотеки, що становили приблизно 20 % всього книжкового фонду [1].

Суд над палієм бібліотеки був відкритий, але зрежисований співробітниками КДБ. Під час засідання судді старанно обминали все, що стосувалося політичного характеру злочину, його спрямованості проти української культури. Водночас підкреслювали, що палій просто хотів помститися директорів бібліотеки за образу.

Старанно підібрані свідки уникали говорити про використання магнієвих стрічок і фосфорних шашок, про участь у злочині інших людей. У залі суду не дозволялося нічого записувати. З працівників бібліотеки було взято підписку про нерозголошення.

У творі Є. Сверстюка піддається сумніву офіційна версія виникнення пожежі в науковій бібліотеці, що завдала непоправних втрат українській культурі. Жахлива подія розглянута в памфлеті як черговий вияв вікової колонізаторської політики Російської імперії щодо українців, як наступ великодержавного російського шовінізму і як спроба через знищення важливих документів позбавити народ історичної пам'яті. Провідною темою памфлету «З приводу процесу над Погружальським», як і інших памфлетів та есеїв «Іван Котляревський сміється», «Собор у риштованні», «На мамине свято», «Остання сльоза» Є. Сверстюка стала «проблема історичної амнезії українського народу внаслідок чого вилучалися цілі пласти національної культури, зображувались у викривленому світлі найбільш яскраві сторінки історії України, діяльність її політичних та державних діячів, культивувалися бездуховність і безкультур'я» [5].

У цьому поширеному в самвидаві тексті Є. Сверстюк згадує про голодомор 1933-го року, репресії, знищення культури («Зірвали найстарішу Десятинну церкву, знищили Михайлівський і Успенський собори, а зараз руйнують найстародавніші церкви по селах») та історії народу («...історію України заховали від нас і стали випалювати її «каленим железом»; «Наші діти вивчають у школі історію російських царів та їх полководців-душителів. Про своїх предків дітям дають фальшиві поняття» [53]).

Ставлення радянської влади до українців автор висловлює в різких і категорично однозначних формах: «заморивши голодом мільйони українців у 1933 році, закатувавши кращих представників нашої інтелігенції, душачи найменшу спробу мислити, із нас зробили покірних рабів»; «Нам вже не раз плювали в обличчя» [53]. Вщент розбиває пропагандистські гасла та наративи офіційної державної ідеології про так звану «дружбу братніх народів», «радянський інтернаціоналізм», «ленінську національну політику». Викриває пристосуванців, національних ренегатів, «збайдужілих малоросів», які «кланяюся... інтернаціональному мундирові [...] клянуться в любові до «великого російського народу», до «колоніальної імперії, яку називають ССРСР».

Використовуючи сарказм, іронію, риторичні запитання («...верховний балакун з усіх трибун розпинається, що у нас немає політичних в'язнів, що «диктатура пролетаріату» переросла в загальнонародну демократичну державу. Якщо кляп у роті і таємне знищення політичних противників - демократія, то що ж тоді фашизм?» [53]); «Українські книжки спалено. Як ці книжки проходили російську і австрійську цензуру [...] Але навіть те, що міг стерпіти білий монархічний шовінізм, не може терпіти червоний. Він казався від люті, що колись ці книжки можуть вирватись на волю. Вони витримали сталінський терор, витримали гітлерівську окупацію. Потім їх стали вивозити на макулатуру як «идейно устаревшие» [53]), показує методи боротьби радянської влади проти інакомислення. Називає комуністів – «партійними царистами».

«Ми знаємо, що народ безсмертний, його не задушиш, не спалиш його духа. Звичайно, коли в народі є дух боротьби. Але коли немає того духа – він стає мертвим. Не втішаймо себе вічною істиною про безсмертя народу – його життя залежить від нашої готовності постояти за себе», – так, звертаючись до українців, завершує свої міркування Є.Сверстюк. Ця проста, але глибока думка не втратила своєї актуальності для нації сьогодні – в час жорстокої війни з російськими загарбниками.

Висновки до другого розділу

Публіцистика українських дисидентів зорієнтована на аналіз та осмислення проблем української мови, пошук національної ідентичності та формування українського культурного простору. Широко представлена в протестних документах, художніх та публіцистичних творах. Окрім політичного (проблеми десталінізації, гуманізації та демократизації життя) та правозахисного спрямування (становища індивіда в колективі, захист репресованої творчої інтелігенції) охоплює ряд проблем на культорологічному (знищення пам'яток національної культури, фальшування української історії) та мовному (критика русифікації, відмови від вивчення рідної мови) рівнях. В означеному контексті ключовим залишається національне питання.

ВИСНОВКИ

Публіцистика українських дисидентів продовжує закладену ще в давньоруські часи та в період національно-визвольних змагань національно-світоглядну концепцію. Журналістський напрям чільних представників руху опору став одним із важливих напрямів, розгорнутим на межі літературно-художньої і громадсько-політичної діяльності.

Сучасні дослідники однозначно визнають значення інформаційного дисидентства (в теоретичній концепції Г.Почепцова, дисиденти як «медіа-люди») та розглядають його в широкому (публіцистика є частиною об'єкта дослідження) та у вузькому контексті (на рівні вивчення окремих персоналій).

Проведення політики десталінізації (навіть в умовах жорсткого контролю влади), побудови «соціалізму з людським обличчям» сприяло появі творчого покоління «інакодумців» та активізації суспільного діалогу. Ключовим для суспільної дискусії офіційного та неофіційного характеру з самого початку залишалося національне питання, яке отримало своє оформлення в публіцистиці дисидентів.

Публіцистичні матеріали дисидентів у жорстко регульованому радянському інформаційному просторі були помітним (і для громадськості, і для тоталітарної системи та її каральних органів) явищем. Ідеологічно заангажованим офіційним засобам масової інформації представники творчої інтелігенції протиставили національну за проблематикою і значенням альтернативну журналістику, визнану владою «антирадянською агітацією і пропагандою». У виступах, літературних, заявах, зверненнях домінантними

залишалося питання становища української мови, історії та культури, захисту прав людини, національної дискримінації або упередженості, протест проти утисків влади та арештів, критика тоталітарних методів радянського правосуддя тощо.

Арешти, переслідування, вилучення творів українських шістдесятників (дисидентів), з одного боку, та намагання відстояти свої погляди, з другого боку, стали причиною появи самвидаву і тамвидаву. Написані від руки, надруковані на друкарських машинках, «самвидавні» матеріали передавались з рук у руки «надійним» людям, таємно відправлялися на Захід, де їх розповсюджували через українську діаспорну періодику, видавництва і радіостанції. Це робило процес протесту в Україні стихійним та неконтрольованим. Інакодумство також сприяло об'єднанню громадян та створенню колективної комунікації серед однодумців (обговорення, дискусії, організація нелегальних заходів тощо).

Початок інформаційної (на пізньому етапі – ідеологічної) війни між дисидентами-шістдесятниками та владою ознаменувався появою полемічної статті І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій звучали гострі та болючі питання становища української нації. Зокрема висвітлювалася проблема витіснення української мови на другий план зі всіх сфер життєдіяльності народу та русифікації українців.

Схожа думка звучить у колективному «Листі творчої молоді Дніпропетровська», автори якого ідеологічною і психологічною причиною русифікації вважають російський великодержавний шовінізм. М.Брайчевський у трактаті «Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)» демонструє історичне бачення української політичної справи.

Правозахисна лінія дисидентської публіцистики представлена збірником «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)». В основу публіцистичних міркувань В.Чорновола покладена критика розходжень між

юридичними положеннями і судовою практикою в радянській системі влади, використання тоталітарних методів у системі радянського правосуддя.

Проблеми культорологічного плану: знищення пам'яток національної культури, фальшування української історії, нівелювання національних героїв тощо є магістральними в публіцистиці В.Марченка, Є.Сверстюка. Всі ці винесені на суспільне обговорення проблеми національної історії, мови, культури навіть у незалежній Україні не втрачають гострого політичного значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бажан О., Данилюк Ю. Правда про «справу Віктора Погружальського» або Хто і чому здійснив підпал Державної публічної бібліотеки АН УРСР. URL: https://web.archive.org/web/20171031024723/http://www.memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02_1997/177.pdf
2. Бажан О. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції. *Магістеріум. Історичні студії*. 2001. Вип. 7. С. 27-31.
4. Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1/2 (6/7). С.357-364.
5. Бажан О. Рух опору як частина радянського повсякдення. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/12c9e091-0232-46a3-a940-73c3efdb7a8c/content>
6. Бердиховська Б., Гнатюк О. Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами / Пер. із пол. Київ : Дух і літера, 2004. 332 с.
7. Брайчевський М. «Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)». URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1557/file.pdf>
8. Василик Л. Концептуальна публіцистика як виразник національної ідентичності. *Журналістика : наук. зб.* 2010. Вип. 9 (34). С. 41-49.

9. Василик Л. Світоглядна публіцистика сучасних літературно-художніх видань: концептосфера національної ідентичності : монографія. Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці: [б. в.], 2010. 415 с.
10. Грабовський С. Протест проти репресій і троє його ініціаторів. *Світ-інфо*. №124. 2018. С.11. URL: https://svit11.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/04/s_124.pdf (дата звернення: 28. 04. 2025).
11. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посібник. Київ: Генеза, 1998. 360 с.
12. Гришина С. Українська публіцистика 60-х і 90-х років XX століття в контексті національного відродження (ідеї і тенденції) : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук. Київ : [б. в.], 2004. 20 с.
13. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-518-110-6/966-518-110-6.pdf>
14. Дзюба І. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. Київ : Криниця, 2003. 144 с.
15. Дзьомба Н. Від «інтернаціоналізму чи русифікації?» до «демократії чи москалізації?»: політична думка українських дисидентів-журналістів. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації* : наук.-вироб. журн. 2016. № 1 (25). С. 8-12.
16. Дзьомба Н. Мовне питання в публіцистичному дискурсі українських шістдесятників. *Вісник Львівського університету. Сер. Журналістика*. 2014. Вип. 39. С. 227-238.
17. Желіховська Н., Волобуєва А. Проблема сучасного розуміння терміна «художня публіцистика. *Соціальні комунікації в умовах глобалізаційних процесів: стан, тенденції, перспективи*. Збірник тез за матеріалами Міжнародної наукової конференції (м. Тернопіль, 16-17 червня 2023 року). Тернопіль, 2023. С.50-52.

18. Житарюк М. Національно-світоглядна журналістика як перспективний напрям в умовах глобалізації. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Сер. Філологія : зб. наук. пр. 2007. Вип. 17. С. 23-27.
19. Зарецький О. Альтернативний дискурс в УРСР 60–80-х років (до постановки проблеми). *Мовознавство*. 2000. № 2/3. С. 66-73.
20. Захаров Б.Є. Напрями і течії дисидентського руху в Україні (1954-1987). URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1162536313> (дата звернення: 01.04.2025).
21. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. 144 с.
22. Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості : підручник. Вид. 3-тє. Львів : ПАІС, 2008. 276 с
23. Зінкевич О. Як діставався «самвидав» на Захід. *Український самвидав: інформаційний бюлетень Музею-архіву українського самвидаву МБФ «Смолоскип»*. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/10/19/615> (дата звернення: 01.04.2025).
24. Ільницький М. Трибуна задротяної літератури. *Дзвін*. 2003. № 1. С.123-135; № 2. С. 135–147.
25. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в Русі Опору 1960–80-х років. URL: http://shron.chtyvo.org.ua/Kasianov/Nezhodni_Ukrainska_intelihentsiia_v_rusi_oporu_1960_-_80-kh_rokiv.pdf, вільний (дата звернення 12. 03. 2025).
26. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х –30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ : Глобус, Вік, 1992. 176 с.
27. Квасниця О. Публіцистика vs новинна журналістика: мотивація та ціннісні орієнтири. *Вісник Львівського університету*. Сер. Журналістика : зб. наук. пр. 2013. Вип. 37. С. 30-45.
28. Кононенко І. „Мій Дзюба“: Феномен українського Інтелігента. *День*. 2006. 17 лист. (ч. 200). С. 1, 6-7.

29. Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники. Львів : Український католицький університет, 2009. 656 с.
30. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). Київ : 1994. 222 с.
31. Лизанчук В. Психологія мас-медіа : підручник. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 420 с.
32. Лильо Т. Світоглядна журналістика : навчальний посібник. Львів : ПАІС, 2010. 152 с.
33. Лист творчої молоді Дніпропетровського. *Тисяча років української суспільно політичної думки*. У 9-ти т. Т. 8. 40-ві – 80-ті рр. ХХ ст. / Упоряд., прим. Т. Гунчака, Р. Сольчаника. Київ : Дніпро, 2001. С. 230-237.
34. Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів. Історичні есе : у 2 т. Т 2. Київ : Основи, 1994. С. 477-488.
35. Лось Й. Публіцистика й тенденції розвитку світу : навчальний посібник : у 2 ч. Ч 1. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 376 с.
36. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертника. Київ : Нора-Друк, 2005. 136 с.
37. Марченко В. Те, чого я не встиг сказати. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=16709>
38. Марченко В. Листи до матері з неволі. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=16729>
39. Марченко В. Київський діалог. Шевельов Ю. Принципи й етапи большевицької політики щодо слов'янських мов у ССРСР (крім російської). Київ: Українська прес-група, 2023. С 40-61.
40. Мельник А. Світоглядна публіцистика як філософська журналістика. *Вісник Львівського університету*. Сер. Журналістика : зб. наук. пр. 2012. Вип. 36. С. 103-109.
41. Мельник І. Арешти української інтелігенції 1965 року. URL: <https://zbruc.eu/node/40697> (дата звернення: 19.04.2025).
42. Мороз В. Есеї, листи й документи. Мюнхен: Сучасність, 1975. 288 с.

43. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років): монографія. Київ : Смолоскип, 2010. 300 с.
44. Павлюк І. Письменницька публіцистика 1950 – 1960-х років: демократизаційно-глобалізаційні тенденції. *Слово і час*. 2012. № 7. С. 17-26.
45. Погрібний А. Г. Про розуміння феномена письменницької публіцистики. *Слово і час*. 2006. № 8. С. 36-43.
46. Почепцов Г. Від ворогів народу до дисидентів: чужі голоси в соціосистемах. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/20290> (дата звернення: 19.05.2025).
47. Почепцов Г. Люди як медіа: шістдесятники і альтернативні інформаційні потоки. Від Facebook'у і гламуру до wikileaks: медіакомунікації. Київ : Спадщина, 2012. С. 377-395.
48. Прилюк Д. М. Теорія і практика журналістської творчості: Проблеми майстерності. Київ : Вища школа, 1983. 280 с.
49. Рябчук М. «І це вони заперещали?». Самвидав як явище популярної культури. *Сучасність*. 1998. № 1. С. 113-125.
50. Секо Я. Проблеми національної ідентичності в творчості українських шістдесятників. Україна – Європа – Світ. Сер. Історія, міжнародні відносини: міжнар. зб. наук. пр. 2010. Вип. 4. С. 110-118.
51. Секо Я. Суспільно-політичний дискурс українських шістдесятників. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Suspilno-politychnyi_dyskurs_ukrainskykh_shistdesiatnykiv.pdf?PHPSESSID=dbn6hdrbbvv544n252n47m8gi3
52. Сверстюк Є. Вічний феномен дисидентства. URL: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1273734761> (дата звернення 12.03.2025).
53. Сверстюк Є. З приводу процесу над Погружальським. URL: <https://argumentua.com/stati/kak-sozhgli-istoriyu-ukrainy>
54. Сверстюк Є. Шістдесятники і Захід. Правда полинова. Київ : Вид. дім „Києво-Могилянська академія“, 2009. С. 58-71.
55. Спанатій О. Український самвидав 1956 – 1965 рр. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. 2010. Вип. 2. С. 101-112.

56. Стенчук Б. Що і як обстоює І. Дзюба. Київ, 1969. 196 с.
57. Танюк Л. Лінія життя (3 щоденників) : у 2 т. Т. 1: 1964–1970. Харків : Фоліо, 2004. 557 с.
58. Танюк Л. Сяйливий дух доби : передмова. Чорновіл В. Твори в десяти томах. Т. 2. : «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)». Документи та матеріали 1966 – 1968 рр. / Упоряд. Валентина Чорновіл ; передм. Леся Танюка. Київ : Смолоскип, 2003. С. 24-57.
59. Титаренко М. Світоглядна публіцистика: спроба полемічного дискурсу. *Вісник Львівського університету. Сер. Журналістика* : зб. наук. пр. 2006. Вип. 28. С. 118-134.
60. Титаренко М. Феномен публіцистики: проблема дефініцій. *Вісник Львівського університету. Сер. Журналістика* : зб. наук. пр. 2007. Вип. 30. С. 41–50.
61. Трачук Т. Розвиток теорії публіцистики в Україні протягом 60–80-х років ХХ століття. *Українське журналістикознавство*. 2007. Вип. 8. С. 11-19.
62. Фролова Д. «Самвидав», «тамвидав»: особливості українського рупору за часів радянщини. URL: <https://www.kashtan.news/samvydav-tamvydav-osoblyvosti-ukrainskoho-ruporu-z-a-chasiv-radianshchyny/> (дата звернення 12.03.2025).
63. Хомяк Р. Небувалий 1968: Україна справді на міжнародному форумі. *Сучасність*. 1968. № 12 (96). С. 83-100.
64. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966 – 1969 рр. / [Упоряд. В. Чорновіл]. Київ : Смолоскип, 2003. Т.2. 906 с.
65. Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»). Збірник матеріалів / Укл. В.Чорновіл. Париж: Перша українська друкарня, 1967. 336 с.
66. Ця книжка змінила усе моє життя... Розмова з Іваном Дзюбою. Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном

Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. К.: Дух і літера, 2004. С. 91-152.

67. Шлемкевич М. Шлемкевич М. Новочасна потуга (Ідеї до філософії публіцистики). Шлемкевич М. Верхи життя і творчости: Промови – Доповіді. Нью-Йорк ; Торонто : Ключі, 1958. С. 109-146.